

И
А
В
Г
А
Н
Ю

А
Л
Ь
М
А
Н
А
Х

„НА ВИГНАННІ“

ЛІТЕРАТУРНО-ГРОМАДСЬКИЙ АЛЬМАНАХ.

ЛЬВІВ, 1925
Наклад. Українського Товариства допомоги емігрантам
з Великої України.

Краса життя.

(Уривок з прольогу до драмат. етюда „Чорний Сон“).

*Красу життю дає свобідний рух,
Натхненна праця, творче діло.
В здоровім тілі є здоровий дух —
Шануйте-ж дух, шануйте тіло!
Творіть ілюзії, щасливі мрії й сни,
Будуйте храми і куміри;
Вклоняйтесь їм, несіть офіри...*

*Хай будуть казкою вони,
Але ви в них не тратьте віри!
До зорі ясної скеруйте вільний
[льот
В надхмарне царство Ідеала,
Щоб віра вам серед земних скор-
Не похитнулась, не упала.— [бот*

Микола Вороний.

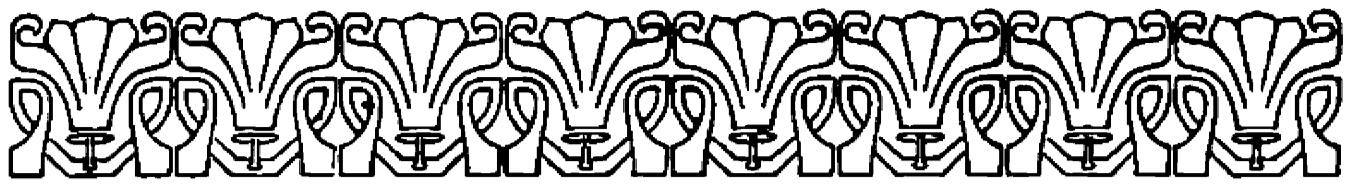
Товаришам по недолі.

Сумні роки пройдуть—мов моря хвилі
І злинуть тихо в нетрях забуття...
Нове заграє-зашумить життя—
На пилі запорошеній могилі.

Послушні таємничій творчій силі,
Кермуючись законами Буття,
Сумні роки пройдуть, мов моря хвилі,
І злинуть тихо в нетрях забуття.

Омаються зеленим листом гиллі --- ---
В якорді гармонійного злиття
Устануть зойки свар і каяття
І просто глянуть голови похилі.

Сумні-ж роки пройдуть, мов моря хвилі.

Галичина й Велика Україна.

I.

Зв'язки й зносини наддніпрянських Українців із наддністрянськими та участь їх у культурнім і громадським життю Галичини.

(Короткий історичний огляд).

В історії культурного й громадського життя галицьких і взагалі бувших австрійських Українців відіграла наддніпрянська Україна велику всесторонню й многоважну роль. Щоб там ні говорили різні галицькі патріоти à la Будзиновський, як би ні величалися розумом і виробленістю Галичан, як би ні паплюжили Наддніпрянців, але правди ніде діти: Галичина жила і живе тільки тому, що все при життю держала її Велика Україна. Не будь України—малу Галичину, сю правдиву історичну „Малоросію“ давно чорти взяли б і кісточок від неї не зосталося б. Але в найгірших хвилях згадка за Україну гнала зневіру: там за Збручем наша Мати, звідти прийде наш ратунок. Київ—ось куди були звернені очі Львова, ось хто держав Льва при життю, хочби в яку клітку не був він замкнений.

Очевидно і Галичина і Галичане велику грали і грають роль у всеукраїнському життю, але не таку ідеальну. Тут від часу до часу знаходив український рух свій притулок, мав тут свій резервуар, але що значила б нагромаджена тут енергія, як би не було широких українських степів? Не дивно, що й всі наші славні діячі галицького роду, від Конашевича й Плетенецького почавши, котрими так не раз пишаються місцеві „істинно-галицькі“ Українці, слави собі й розголосу набували лише на Україні—тут тільки могли вони в увесь шир розгорнути свої крила, тут тільки могли мати відповідний розмах для своєї енергії. Не будь України — не вибилися б вони в люде. Україна все була й буде пробним каменем талантів і всі ті галицькі великості, великі в своїм закуточку, що таку не раз кирпу гнуть, аж не приступая, якіж би були вони маленькі на нашій широкій Україні!

Словом, віддаючи всю належну честь наддністрянській заслугі, можна сміло сказати: Україна була і буде, хоч би Галичини не було, але Галичини без України очевидно годі подумати.

В усякім разі без Великої України Галичина в найліпшій випадку булаби чимсь в роді Словаків, або Словінців, маленьким племенем без усякого значіння в світовім життю й культурі.

Ціла історія найновішого відродження Галицької „Малої“ України стверджує се понад усякий сумнів, тай кожний щирій Галичанин носить се в своїм серці й признає се своїм розумом. І хоч які складні причини були і є в відродженню й дальшому розвитку бувшої австрійської України, всеж вплив із-за Збруча, всеж свідомість приналежности до великого мнѳгомільонового українського народу за кордоном була великою, рішаючою підоймою й сього відродженню й сього розвитку. Але крім сього, так мовити ідеального моменту, велико заважили в розвитку Галичини й безпосередні впливи, безпосередня участь Наддніпрянців у її життю. Спочатку іде ідеальний вплив самого великоукраїнського відродження, вплив книжки, виданої на Україні, вплив пєси принесеної звідти; далі наступає переписка місцевих діячів із великоукраїнськими, нарешті починається взаїмне відвідування, аж поки завдяки переслідуванням російського уряду не переносять Українці своєї роботи й не переходять почасти й самі до Галичини, котра стає відтоді свого роду українським Пємонтом. Але не забуваймо, що в значній, коли не переважаючій, мірі робиться вона таким Пємонтом не сама по собі, а завдяки таки діяльності самих Наддніпрянців.

Шукаючи, деб знайти захист для своєї роботи під час лютих російських переслідувань, зовсім природно звернули Наддніпрянці свої очі на будь-що-будь конституційну Галичину. І от на якийсь час займає Галичина в українському життю особливе, виїмкове становище, стає свого роду акумулятором всеукраїнської енергії, але тільки до тої пори, коли ся нагромаджена енергія не дістає змоги вийти на широкі простори Великої України, себто головно до 1905-6 рр. Від того часу вага українського життя переноситься до свого природного центру—старого Київa, а Галичина поволі робиться провінцією Великої України.

Життя її глухне в порівнанню з розвитком голєсго огнища, метрополії.

Та се мимовільне перенесення центру знад Дніпра над Полтву відіграло величезну ролю і в життю самої Галичини, самих галицьких Українців.

Не будь сього, Галичина безперечно розвивалася б повільнійше. Зробившисьж несподівано для себе самої захистом для велико-української роботи, стає вона одночасно на цілі десятиліття і ґрунтом для сеї роботи. Тут не тільки друкуються твори Наддніпрянців, як десь по інших закордонах, тут іде й жива практична робота при їх участі. І отся то робота й поставила Галичину на ноги, вивела її в люде. Без сеї роботи була б вона ще довго відсталою австрійською провінцією з застінковим повітовим життям. На широкий європейський шлях вивела Галичину, а разом з нею й Буковину енергічна діяльність саме Наддніпрянців — головно Павлина Свенціцького, Пантелеймона Куліша, Олександра Кониського і двох „Михайлів Галицьких“ — Драгоманова та Грушевського.

Шлях, яким йшли наддніпрянські впливи й робота до Галичини, можна поділити на кілька неоднакових етапів. Перший початковий тягнеться від початку ХІХ ст. до оживлення українського руху в Росії, по кримській війні й смерті великого гнобителя Миколи І. Далі — наступають коротші, які укладаються більше-менше в рамки десятиліть: 60 і 70-ті роки (діяльність головно Куліша), 80-90 роки (діяльність Драгоманова) й від 1900-их років аж до світової війни (діяльність Грушевського й політичної еміграції). Пізнійші етапи всім нам знані. Се світова війна (діяльність „Союза визволення України“), далі революція в Росії й Австрії до упадку У. Н. Р., коли близше зішлись представники обох частин української землі, нарешті останні часи—часи великої еміграції з Наддніпрянщини.

Зносиши Галичан із Українцями розпочалися ще в 30-их роках мин. ст. Були се головно зносили через листування. Галицькі діячі (Д. Зубрицький, Я. Головацький, І. Вагилевич та ин.) зверталися до українських учених (М. Максимовича, П. Лукашевича, О. Бодянського) в різних наукових справах та з просьбами про висилку тих чи інших книжок. Особливо великий попит серед Галичан був на всякі новини з української літератури й взагалі українського видавничого руху. Безпосередніх зносин поки що так, якби й не було, коли не рахувати відвіданя Львова і тамошніх Українців спочатку П. Лукашевичем (в 1839 р.), а опісля (в 1842 р.) великим

у тім часі ентузіястом українства І. Срезневським.*

Збирався ще побувати в Галичині О. Бодянський, але йому так і не вдалося ніколи цього зробити. Але й сі доривочні — і перписка і особисте відвідування всеж таки робили своє велике діло. Піддержували єдність між розділеними частками української землі й підбадьорювали та заохочували галицьких патріотів до праці для розвитку української національності в себе дома. Безперечно й діяльність гуртка Шашкевича й однодушна заява галицької „Руської Ради“ 1848 р. що до одностайности українського народу по обидва боки кордону — повстали на ґрунті знайомости з українським рухом у Росії й під впливом діячів сього руху.

Не треба забувати, що всі вичислені вище українські діячі гаряче заохочували своїх галицьких земляків до праці над рідним народом, до розвитку рідного слова.

Максимович, напр., виразно вказував у листі до Зубрицького (з 22. квітня 1840 р.), що „для Русинів австрійської імперії жива мова — се українська.“**

І сим шляхом довший час і йшли наші Галицькі земляки. Правда, згодом дехто з діячів українського відродження в Галичині схибив з сього шляху, та почав шукати рятунку для свого народу в Московщині, але оживлення українського руху в Росії по смерті Миколи І-го, що викликало живий відрух і в Галичині, на якийсь момент вплинуло й на їх.

З кінцем 50-тих років і початком 60-тих рр. взаємини російських Українців із австрійськими стають чим раз частійшими й живійшими.**

В 1858 р. завітав уперше до Львова П. Куліш і завязав знайомости з місцевими діячами, чим відновив і оживив звязок Галичан із велико-українським рухом. Слідом Куліша, котрий потім нераз і в 60 і 70 і в 80 рр. — бував у Галичині й стояв у дуже близьких відносинах із Галичанами,

* Плодом знайомости Срезневського з галицько-українськими відносинами й діячами була між иншим стаття його про Галичину та її життя, уміщена в „Журналі Мин Нар Пров.“ 1843 р.

**До речі, той етимологічний правопис котрого так довго уживали Галичане, прийняли вони зі норовом, Максимовича, що його придумав.

*** Докладнійше про сі зносини див. у статті М. Вовняка „Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1-шій половині ХІХ в.“ в „Записках Українського Наукового Тов. в Києві“ (тт. 13 і 14.)

пішли й інші Наддніпрянці. Дорогу їм проторило те зацікавлення українським рухом, яке прокинулося в Галичині в 60-тих рр. Як відомо, тоді запанувала в Галичині серед молодшого покоління правдива мода на все українське, починаючи з одержі, а кінчаючи правописом і мовою.

Піддержувалося се захоплення петербурзькою „Основою“ й особливо „Кобзарем“ Шевченка. Молоді народовці всі були тоді романтичними козакофілами. Се, як уже згадано, відбилося навіть на старших діячах і Я. Головацький надрукував у петербурзькій „Оснoві“ ентузіастичного листа, який закінчив словами: „Ще не вмерла козацька мати!“ В органах молодих народовців — „Вечерниці“ (1862 р.), „Мета“ (1863 р.), „Нива“ (1865 р.) повно вже творів письменників із Великої України — спочатку головно передруків із „Основи“, а згодом і оригінальних.

Навіть у видавництвах старшого покоління, що належало до „твердих“ Русинів, здибаємо писання наддніпрянських Українців — Куліша, Кониського й ин.

Кониський був одним із перших Наддніпрянців, що почав брати сталу й систематичну участь у галицьких видавництвах з самого початку 60-их років і писав там аж до смерті, так що його зовсім справедливо можна назвати більше письменником галицьким, ніж українським. (В 60-их рр. твори його друкувалися як у видавництвах старої партії москвофілів: „Львовянин“ 1861-62р., „Галичанин“ 1862-63р., „Слові“ 1862-65 рр., так і в згаданих вище народовецьких). — По упадку петербурзької „Основи“, а особливо по знаменитім обіжнику гр. Валуєва з його „никакого украинскаго языка не было, нѣтъ и не будет“ наддніпрянські Українці звернули найпильнішу увагу на Галичину й почали запомагати матеріально й інтелектуально видавництва молодих патріотів — так зв. народовців.

Ся участь у місцевому літературному життю мала велике значіння. Вона не тільки об'єднувала розірвані кордоном українські землі, не тільки причинялася до поглиблення української ідеї в Галичині, а й впливала на духовий розвиток місцевої публіки, поширювала її горизонт і виробляла літературний смак.

Але на самих літературних взаєминах справа не кінчалася. Швидко вже починають Наддніпрянці брати й безпосередню участь у галицькім життю. В споминах старого

галицького діяча Ол. Барвінського є напр. згадка за молодого Українця Вол. Бернатювича, що не тільки писав у народовецьких часописах, але й організував серед галицько-української молодіжи громади на взір наддніпрянських (1863 р.). В тім самім часі по невдачі польського повстання осідає в Галичині й такий видатний чоловік, як Павлин Свенціцький, хлопоман із Київщини.

Свенціцький почував себе Українцем і положив великі заслуги коло українізації Галичини на ріжнім полі: і як артист українського театру, і як письменник—поет і публіцист і нарешті як учитель української мови й літератури в львівській українській так зв. академічній гімназії. Се був перший емігрант Українець, що посвятив усі свої сили Галичині, стараючися її зблизити з Наддніпрящиною. Бачимо тоді ще одного повстанця 1863 р. — Леона Сирочинського, що містив статейки в народовецьких журналах під псевдонімом Левко Гончаренко, але він скоро позбувся своїх українських симпатій, подібно як і деякі інші українські Поляки, чи може краще Українці польської культури, що втекли сюди по повстанню 1863 р.

З кінцем 60-их років повстає у Львові журнал „Правда“, ведений з перервами від 1867 р. до 1898-го (1867-1870, 1884, 1888-1897). Отже се був на половину наддніпрянський орган. Не маючи змоги видавати український часопис у себе, заложили Наддніпрянці його за межами досягання російської цензури. Пересилалася „Правда“ на Україну часом вільно, часом у ковертах, часом перевозилася ріжними тайними шляхами. Українці давали на неї гроші й запомагали дописами, статтями та белетристичними творами. Спочатку опікувався журналом головно Куліш (60-роки), а пізнійше, з кінцем 80-их років відновив його Кониський і вів якийсь час, поки журнал не перейшов цілком у руки Галичан (О. Барвінського), ставши на послуги так зв. „нової ери“, себто політики згоди з Поляками.

„Правда“ перших років повна Кулішевих робіт, що в сім часі найбільше з усіх Наддніпрянців цікавився Галичиною та розумів її значіння. В листі до Хильчевського писав напр. Куліш про Галичину таке: „У нас в Києві не розуміють, що тепер там вся суть руського питання.“ Те саме казав він і в „Зазивному листі“ до української інтелігенції, друкованому в „Хуторній поезії“.

І Куліш ревно зноситься з Галичанами, підпомагає їх видання матеріально й морально, ніколи не відмовляючи своїй помочі, поради та заохоти, відводячи їх від гидкого москвофільства та застінковости. Мало хто знає напр., що перша порядна шкільна українська читанка, яку зладив О. Барвінський, — в великій мірі заслугою саме Куліша. В укладі її Барвінський ішов за Кулішевими вказівками й порадами. В своїй роботі на галицькому ґрунті за провідну ідею мав Куліш як найтісніше зближення Галичини з Україною. Дуже цікавий з цього погляду отсей уступ із одної його статті про відносини Галичан до Українців: „Колиж ви стоїте за свої особини — каже він до Галичан, — то сим виявляєте узькість своєї тенденції. Ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також і Галичина, чого й доказуємо не одним Шевченком; а ви бажаєте писати для своєї Галичини. Наш народ, яко ни-ва неписьменного слова — від Есмані по Карпати, а ваш тільки від границі по Карпати. Читати нас у Галичині будуть і мусять, хочби ми не прийняли нічогосінько з вашого смаку; а вас тільки тоді читатимуть на Україні, коли ви приймете смак український, піднявшись вище Головаччини, Дідиччини і всієї нової Галичанщини . . . Ваша словесність буде насліддям самої бібліографії поти, поки Галичина не зіллється духом своїм з Україною в єдине тіло”. (Див. О. Маковей: П. Куліш, ст. 133-134).

Крім Куліша в першій періоді „Правди” брали участь Кониський, Нечуй - Левицький, що зачав тут свою письменницьку кар’єру, М. Старицький та інші наддніпрянські письменники, в ній містять свої блискучі статті М. Драгоманів.

Рівночасно цілий ряд Українців заїздить до Львова, переїзджаючи через Галичину за границю, або вертаючи з за-границі додому: Кониський (1865 р.), М. Лисенко (1867), М. Олександрович (Митро Олелькович) (1868), П. Куліш (1869, 1870 рр.) та ин.

Взаємини з Галичиною стають нарешті такі тісні, що російські Українці рішають заснувати у Львові ціле товариство для розвитку рідного слова й літератури. За ініціативою головно Кониського й Д. Пильчикова збираються гроші на сю ціль, обговорюється з видатними галицькими діячами статут такого Товариства (при участі Драгоманова); і в 1873 р. воно входить в життя під іменем „Товариства ім. Шевченка”. На зібрані ініціаторами на Україні гроші купу-

ється друкарня для цього Товариства, що мало метою своєю „спомогати розвиток української словесности“ в широкому значінню цього слова. Товариство се пізніше перетворилося в „Наукове Товариство ім. Шевченка“ й стало свого роду Українською Академією Наук.

В с'м же часі починається й участь в галицько-українським життю такого видатного чоловіка, як М. Драгоманів.

Нав'язавши особисті зносини з галицькими Українцями ще в 1868 р. і зміцнивши їх під час своїх наукових подорожей за кордон у 1873 і 1875 р., Драгоманів від часу своєї еміграції в р. 1876 аж до самої смерті в 1895 р. відіграв ролю правдивого посередника між Галичиною та Великою Україною з одної сторони, й європеїзатора Галичини з другої. Ціле двадцятиліття життя його на еміграції тісно зв'язане з галицько-українським культурним і громадським рухом. Він знайомить Галичину з українськими відносинами і навпаки — Українців із галицькими, а крім того при помочи і особистих знайомств та побачень і шляхом широкого листування та численних статей в місцевих виданнях, прочищає застоялу провінціалну атмосферу відсталого австрійської провінції, якою була тоді Галичина, та розбуджує тут своїм гострим словом нові ідеї й намічає нові шляхи для праці серед народу. Значіння Драгоманова для Галичини превелике. Він, можна сказати, вивів її на європейський шлях. Новий, енергійний рух серед галицько-української молодіжи, поворот її від москвофільства й туманного народовства на реальний шлях роботи для широких мас — се діло саме Драгоманова. То його заслуга, що Франко, Павлик та інші молоді студенти з москвофільського „Академічного Кружка“ '70 рр. стали ревними демократами — Українцями й розпочали нову еру в галицьким життю. Стоїть розгорнути часописи молодих кінця 70-их рр. („Громадський Друг“, „Дзвін“ і „Молот“) і порівняти їх із іншими тодішніми виданнями, й ви відразу побачите, скільки вніс Драгоманів у тяжку атмосферу тодішньої Галичини свіжого повітря, скільки нових думок, плянів і завдань поставив він перед галицько-українським громадянством. Ляїзація Галичини, нові світські напрями в усіх цїринах місцевого культурного й громадського життя, та первопочини соціалістичного руху — се заслуга Драгоманова і його молодих тов. перших україн. емігрантів: С. Подолинського, Хв. Вояка й ин.

(Перші українські соціалістичні брошури, далі женеvська, „Громада“ й згадані вище львівські видання молодих).

Перейшовши школу Драгоманова, ця молодіж пізніше творить кадри нових, на європейськiм ґрунті заснованих партій. Спочатку повстав радикальна партія, що веде агітацію в своїх органах — „Народ“ (1889—1895), „Хлібороб“, „Життя і Слово“ (1894—1897).

В органах цих бере Драгоманів живу й діяльну участь, критикуючи галицьку політику й відносини та вказуючи на потребу глибокого політичного й соціального освідомлення й організації селянських мас. Крім Драгоманова працювали тут і інші молоді радикали з України. З України-ж ішла й матеріальна поміч на видавання галицьких радикальних часописів. Велику заслугу на сiм полі поклав покійний одиодумець Драгоманова, Микола Ковалевський.

Пізнійше з радикальної партії виходять організатори двох інших партій: ліва течія закладає соціал-демократичну партію, права на спілку з живішими народовцями організує націонал-демократичну. Сталося се вже по смерті Драгоманова, але тут слід підчеркнути, що організаторами обох цих нових партій були люде, що виховалися на Драгоманові, навчилися політично думати й працювати саме під його проводом.

— „Галичина безперечно вивезе нашу національну справу — писав Драгоманів у своїх „Австроруських споминах“, — та перш усього вона потребує заходу, навіть і з нашого боку, бо се тепер Авгівіві стайня, з котрої перш усього треба й нам допомогти вивезти маси багна, що душить усі свіжі парости“. І кличучи земляків до сеї роботи, Драгоманів усі свої сили положив на неї й недурно дістав почесну назву „Просвітителя Галицької Руси“.

Крім усього иншого заслужився Драгоманів для просвіти австрійської України ще ширенням книжок і закладанням бібліотек. Так, велика й гарна бібліотека української студентської організації у Відні „Січ“ завдячує своє існування головним його заходам і жертвам. Крім того багато ржних книжок поширив він і по цiлій австро-українській території. Драгоманів взагалі заохочував молодіж учитися, вказував, що саме треба читати, й постачав сю лектуру. Задля сього і взагалі задля піддержки ржних галицьких справ він завжди жадав помочи від своїх знайомих із В. України. І от

за таке безперестанне обстоювання всяких галицько-українських потреб та інтересів і прозвали Драгоманова київські громадяне — „Михайлом Галицьким.“

Обидві ці назви проречисто свідчать за заслугу Драгоманова для Галичин.

Але підносячи велике значіння Драгоманова в розвитку культурного й громадського життя австрійської України, ми далекі забувати й про інших велико-українських діячів, що хоч і не в такій мірі, як він, але всеж таки багато заслужилися перед Галичиною. З них передовсім визначився на сім полі, як уже ми вище згадували, Кониський. Багато значив також і В. Антонович, до голосу котрого уважно прислухалися в Галичині. Взагалі, в міру того, як більшала в Росії реакція, а з нею й цензурні утиски на українське слово, очі Наддніпрянців що раз більше зверталися до Галичини. Від початку 80-их років галицько-українські взаємини ширшають. Частійше показуються і Українці в Галичині і Галичане на Україні. Українські письменники тепер можуть друкувати свої твори тільки в Галичині. І тут у 80 і 90-их рр. виходять уже два журнали — „Зоря“ (1880-1897) й об'новлена „Правда“, де поруч імен старших велико українських діячів бачимо й нові—М. Грушевського, Грінченка, Зіньківського, Карпенка-Карого, Коцюбинського, Кримського, Вороного, Леся Українку й багато інших.

Очевидно обидва ці органи й багато інших видавництв дістають і грошеву заемогу з України. Між иншим при матеріальній помочи й співробітництві Киян зміг видавати О. Барвінський свою велику „Історичну бібліотеку“, де містилися праці з історії України (1883-1893 рр; від 1894 р. перейняло видавання сеї бібліотеки Наукове Т-во ім. Шевченка й вело її до 1904 р.).

В початку 80-их років київська українська громада [так зв. „Стара Громада“], щорічно відпускає певні кошти на поїздку до Галичини кількох своїх молодших членів. В 1885 р. були тут Арабажин, Доброграєва, Мельниківна, (пізнійше жінка Антоновича), в 1888 р. Вол. Самійленко, ще пізнійше Дегени, Б. Кістяківський (1889 р.) і т. д.

Наддніпрянські гості не обмежувалися тільки пробутком у Львові, а бували й на провінції, щоб докладнійше пізнати місцеве життя й відносини. Часто брали вони участь у популярних тоді в Галичині мандрівках молодіжи по краю

(Про це все див. докладніше в споминах Вол. Самійленка в кн. 1-2 „Нової України“ з 1923 р., а також у поміщених нижше споминах А. Маршинського).

Крім таких самоосвітних, сказатиб, подорожей, їздять до Галичини різні люде і в справах ділових, або спеціально, або зупиняючися тут у дорозі до Європи чи назад. Такі подорожі очевидно не могли не сприяти зближенню Галичан із Наддніпрянцями, взаїмному пізнанню й порозумінню.

Зі старших людей Галичину відвідують у 80-их рр. Кониський, Куліш, що навіть жив тут довше в 1881-82 рр., Нечуй-Левицький, Вол. Антонович та інші.

Невдовзі перед смертю Драгоманова сі зносини приводять до двох дуже важних для обох частин нашої землі результатів: „Тов. ім. Шевченка“ перетворюється в „Наукове Тов. ім. Шевченка“ (1890 р.), а на львівському університеті засновується катедра української історії (1894 р.). Обидві сі події відбулися при дуже значній участі саме Наддніпрянців — головно Кониського й Антоновича. На професора новозаложеної катедри кликано Антоновича, але він поручив на неї свого ученика—М. Грушевського. В 1894 р. оселяється молодий наддніпрянський учений в Галичині і незабаром переймає й далі веде тут діло розпочате Драгомановим.

Заслуги проф. Грушевського для Галичини теж безмірно великі. Живучи у Львові і відзначаючися незвичайною енергією та роботящістю; перейняв він по смерті Драгоманова зовсім природно й заслужено його ролю посередника між Галичиною та Україною, став признаним представником Наддніпрянщини у Львові й заступником за Галичину над Дніпром. Відтепер усякі зносини між обома частинами нашої землі відбуваються за посередництвом Грушевського, всякі справи, що обходять обидві сторони, йдуть через нього. Позатим—бере він велику безпосередню участь у галицькому культурному й громадському життю. Найсамперед кладе просто в'копомні заслуги на полі науковім. Тільки завдяки йому молоде Наукове Т-во ім. Шевченка стає на ноги й починає дорівнювати подібним науковим інституціям у інших народів. Кожний почин на науковім ґрунті, кожне нове підприємство Наукового Т-ва тісно вяжуться з іменем Грушевського. Вибраний зараз по приїзді до Львова редактором видань Т-ва, а незабаром і головою Т-ва Грушевський швидко робить із Т-ва правдиву українську Академію Наук, з цілим рядом наукових секцій, комісій і помічних установ.

„Філіски“ перемінює на регулярне видавництво, яке виходить спочатку раз на чверть року, а потім правильно що два місяці. Розмір і зміст „Записок“ так само швидко поширювався й крашав. Крім того почав виходити й довгий ряд інших наукових видань— „Збірників“ Секції та Комісії. Основана при Товаристві бібліотека завдяки його заходам значно зростає. Нарешті з його ініціативи утворюється при Т-ві музей, який швидко стає великою й багатою, особливо в царині археологічній і етнографічній інституцією.

І до бібліотеки і до музею припливають за Грушевського численні й цінні збірки з В. України. Вже при основанню бібліотеки прибирав для неї О. Кониський трохи книжок на Україні, пізніше по його смерті сюди поступила значна частина його власної бібліотеки, велика й незвичайно цінна бібліотека покійного філософа Вол. Лесевича, то що. До музею придбав Грушевський гарну збірку старосвітських килимів із В. України, збірку старого українського шкла, Ф. Вовк дарував різні предмети з своїх археологічних розкопок, а покійний К. Широцький зібрав для музею гарну колекцію посуду й взагалі гончарських виробів на Поділлю.

Сеї пишній розвиток Наукового Т-ва тісно зв'язаний із професорською працею Грушевського на університеті. Грушевський бо не тільки zorganizував і згуртував коло Т-ва всі наукові сили Галичини, не тільки старався притягнути до роботи в Т-ві людей науки з Великої України, він надто виховав ще цілу школу молодих дослідників рідної історії зпосеред своїх університетських слухачів. Дбав Грушевський також і за матеріальне становище Т-ва. За нього Т-во придбало на гроші з Великої України дві великі камениці. Спершу одну коштом фундації проф. Целехина, а незадовго перед війною й другу, сусідню за гроші Семиренка й инш. українських патріотів, зібрані заходом Грушевського.

Багато зробив Грушевський і поза наукою на полі літературнім та політичнім. При його активній участі й проводі основується відома видавнича фірма „Українська Видавнича Спілка“, яка видає цілий ряд гарних книжок оригінальних і перекладних. За йогож ініціативою починає видавати Наукове Т-во замість „Зорі“ солідний місячник „Літературно-Науковий Вістник“ (1898 р.), котрий перейняла пізніше „Українська Видавнича Спілка“ (1905 р.) й веде його

й по сей день. Заслугою Грушевського було притягнення до Наукового Т-ва такої великої сили як Франко. Разом із Франком аж до його хороби провадить Грушевський і Видавничу Спілку і „Літ. Науковий Вістник“, котрий став загальнопризнаним всеукраїнським журналом без вузько-льокальних тенденцій. В культурнім життю обох частин України відіграв „Вістник“ дуже велику об'єднуючу роль і се в великій мірі заслуга головно Грушевського, котрий вів журнал аж до вибуху світової війни, гуртуючи коло нього видніші сили з-поза обох кордонів і вишукуючи для нього потрібні матеріальні засоби (дефіцити журналу покривав Семеренко).

В громадському життю Галичини мав Грушевський ще й иншу заслугу. Завдяки йому повстав „Академічний Дім“, бурса для незаможних студентів університету й інших шкіл, де вони за невеликою оплатою, а то й безплатно, діставали мешкання. Се було велике діло, коли взяти на увагу, що серед галицьких студентів щораз зростав процент незаможних—синів бідних селян, які не могли мати від батьків помочи. Гроші на „Академічний Дім“ прийшли з Великої України (головно від Е. Чикаленка).

Ще ранше засновується при Науковім Товаристві „Резервний академічний фонд“, Фонд для заповоги літер. ім. Мордовця й инші, на які значні вкладки прийшли саме з В. України (на перший значну суму дав між инш. покійний етнограф М. Симонів-Номис, другий утворився з 2.000 крон, які зложив Е. Чикаленко, і т. д.)

Заслугою Грушевського були й „Українські Наукові Курси“, уладжені при матеріальній помочи з Великої України влітку 1904 р. Ідеєю сих університетських курсів було дати Наддніпрянцям змогу прослухати ряд наукових дисциплін із українознавства, недоступних у себе дома, й тим приготувати їх до практичної роботи на місці.

Незалежно від сього сповнили згадані курси іще одну ціль—зближення молодіжи української й галицької. Викладали на сих курсах із Наддніпрянців М. Грушевський і старий емігрант покійний Ф. Вовк, що поза сим значно прислужився Галичині не тільки як автор численних наукових розвідок, уміщених у виданнях Наукового Т-ва ім. Шевченка, але й як перший упорядчик Музею Т-ва. Й опісля, вернувши по 1905 р. на Україну, не забував Вовк про музей і збагачував його, як згадано вже, предметами з своїх архео-

льогічних розкопок.

Інші професори були Галичане, між якими визначався невабутній Ів. Франко.

Нарешті треба піднести ще заслуги проф. М. Грушевського й на полі політичнім. Вже швидко по переїзді до Львова починав він брати близьку участь у політичнім життю Галичини і ся участь набирала щораз більшого значіння. Грушевський був одним із ініціаторів утворення націонал-демократичної партії (1898 р.) і він же перетягнув до неї Франка з радикальної партії. І хоч, як і Франко, скоро відійшов від офіційної участі в партії, та вже не переставав впливати на галицьку політику - посередно й безпосередно стикаючися з діячами її або критикуючи її у „Літ. Н. Вістнику“.

Грушевський пильнував, щоб ся політика не сходила на манівці, не перетворювалася в дрібні позакулісові торги коштом живих, насущних інтересів народу, словом, щоб була вона принципіальною, оглядалася й на Велику Україну, та не розмінювалася на дрібниці (Пор. його книжку „Наша Політика“ з 1911). В сьому він теж продовжував діло Драгоманова, що не терпів безпринципности й крамарства, в політиці. І як колись Драгоманів, так і Грушевський нажив собі за сміливе й гостре критичне слово чимало ворогів, які й були причиною виступлення його з Наукового Т-ва, яке воно й досі болючо відчуває.

Наукове Т-во ім. Шевченка й „Літературно-Науковий Вістник“ були в девятисотих роках видимими лучниками України Наддністрянської й Наддніпрянської, що тісно їх обєднували. Крім літературних і наукових звязків вели вони й до звязків безпосередніх, особистих. На загальні збори членів Наукового Т-ва нераз приїздили й члени з Великої України. Взагалі тепер поїздки Українців до Галичини стають звичайною річчю. Та й крім старших діячів часто перебувають тут і молодші, які задержуються тут довше, вчащають на університет, а разом беруть участь у місцевім життю, як студентської молодіжи, так і в згально-громадянському.

Вже в кінці 90-их років бачимо у Львові між ин. М. Вороного й Ю. Тобілевича. М. Вороний особливо близько увійшов у місцеве життя. Бачимо його при праці в бібліотеці Наукового Т-ва, в редакції „Зорі“, нарешті в українськім театрі. Пізнійше повстає у Львові ціла кольонія молодих Українців. Здебільшого звязана вона з діяльністю пер-

шої політичної наддніпрянської організації—славної Р. У. П. („Революційної Української Партії). Спочатку в Чернівцях, а потім у Львові осіли висланці Р. У. П. для провадження партійних видавництв. Згодом до них прилучилися й ті члени партії, що мусіли втікати від переслідувань, арештовань, вязниць, то що. Так повстала у Львові в міру розвитку революційної боротьби на Україні численна емігрантська колонія, що творила так зв. Закордонний Комітет Р. У. П. Сюди-ж наїздили з України й інші члени партії по партійну літературу, як колись у 70-их роках по драгоманівські й інші видання.

Ся колонія молодих українських революціонерів з природи річи оберталася головно в крузі галицької молоді передовсім серед галицько-української соціал-демократії з котрою її вдала спільна партійна мета й робота. Зпоміж членів Р. У. П., що проживали тоді в Галичині, годиться згадати: Д. Антоновича, В. Винниченка, М. Меленевського (Баска), покійну Н. Грінченківну, пізнійше С. Петлюру. Наїздом бували тут у партійних справах і інші визначні партійні діячі.

Крім Р. У. П. - істів були тут і інші молоді діячі, як от Б. Ярошевський, що стояв тоді на чолі У. С. П. (Української Соціалістичної партії). Всі вони, очевидно, вдалися головно з місцевою молодіжю, як колись у 70-их роках перші українські соціалісти драгоманівського гурту — С. Подолінський і Тов.

З вибухом першої російської революції ся колонія розуміється, опустіла, але не на довго. Швидка реакція викликала нову еміграційну хвилю, на сей раз і численнішу довготривалішу.

В 1907 р. Львів стає знову осідком української революційної еміграції, на сей раз уже й численнішої й ріжнороднішої. Крім українських есдеків (А. Жук. В. Щербаківський, О. Назарійв, Д. Донцов, Л. Юркевич. М. Гаврилко та ин.) і сплчан (П. Крат, М. Меленевський) бачимо тут уже й есерів із М. Залізнякам на чолі і навіть українських радикалів (В. Козловський), що оселяються тут більше-менше постійно. Позатим часто перебуває тут В. Винниченко й ин.

В противність до еміграції зперед 1905 р., котра розмірно мало цікавилася місцевими відносинами, занята переважно своєю партійною роботою, ся нова емігрантська колонія глибоко увиходить в галицьке життя. Причини ясні: надії на близький поворот додому нема, треба влаштовува-

тися закордоном на довше, а для того шукати собі заробітку.

І от більшість пореволюційних емігрантів поволі знаходить собі заняття в різних галицьких інституціях, де працює не за страх, а за совість для добра нової батьківщини. Рівночасно бере діяльну участь у громадському життю — літературному, економічному й політичному. Завдяки сьому між нею й місцевими діячами, головно молодшими, завязуються тісні взаємні відносини.

Зникає те гуртківство й відокремлення, яке характеризує давнішу еміграцію, й нові емігранти зливаються з місцевим громадянством, стають його бажаними й признаними членами. Варто тут піднести діяльну участь Василя Доманицького, що жив тоді у Закопаному, й Андрія Жука в галицько-українському кооперативному русі (Жук між иншим, був редактором кооперативних журналів — „Економіст“ та „Самопоміч“, йому ж належить гарна книжка про „Українську кооперацію в Галичині“, видана в 1913 р.), а М. Залізняка в студентському життю. Члени української соціалістично-демократичної партії з Великої України беруть близьку участь в галицько-українським русі. Позатим усі активно працюють на науковім та взагалі на літературнім полі як співробітники місцевих органів.

Рівночасно значно поширюються й безпосередні взаємини Великої України й Галичини. Поїздки Українців у Галичину й Галичан на Україну стають явищем звичайним. Ріжні національні обходи, ювілеї, похорони, то що, тут і там стягають делегатів зпоза обох кордонів. Досить пригадати ювілеї Котляревського, Лисенка й Нечуя - Левицького похорони Грінченка, Лисенка, Лесі Українки й Коцюбинського — на Великій Україні, Просвітній конгрес львівської „Просвіти“ в 1909 р., вистави в Стрию й Коломиї, сокільсько-січовий зїзд у Львові в 1914 р — в Галичині.

Перед війною студентська молодіж з України майже рік-річно відбувала прогульки по Галичині, брала участь у ту-тешніх студентських зїздах то що, і навпаки, галицька молодь обїздила Україну. Зі старших громадян бачимо в Галичині чи то незадовго перед революцією 1905/6 р., чи то по ній між иншим отсих діячів: М. Лисенка, Е. Чикаленка, Ів. Стешенка, Б. Грінченка, М. Міхновського, М. Коцюбинського, Л. Жебуньова, С. Єфремова, М. Могилянського й багатьох ин.

Мусимо тут зазначити й коротке, але повне тріумфу перебування на службі в українсько-галицькому театрі

М. Садовського та М. Заньківцевої, котрі своєю грою значно оживили підупале було галицько-українське театральне життя. Познайомивши й акторів і публіку з кращими традиціями українського театру, причинилися вони не мало до поліпшення й самого театру й вироблення смаку в публіки. До речі, в історії галицького театру не рідкі були випадки участі в ньому Наддніпрянців. Здебільшого були се другорядні сили. З визначніших служив у ньому давнійше (ще в 1875 р.) М. Кропивницький. Пізнійше по нім грав тут Косиненко й ин. Нічого й додавати, що пєси наддніпрянських акторів уже здавна зайняли в галицькому театрі визначне місце. Ще в 40 і 50-их роках мин. ст. на галицькій сцені почали виставлятися; спочатку в перерібках місцевих письменників, а потім і в оригіналі наддніпрянські пєси — Котляревського, Квітки, Ст. Писаревського й ин.

Все те дуже додатно впливало на обидві сторони, зближало їх між собою й причинялося до вироблення односпільного всеукраїнського типу. Пізнійші події — світова війна й революція в Росії — ще більше розвинули й поглибили сі взаємини й співробітництво. Підчас війни велику ролю по сю сторону фронту відіграла саме наддніпрянська еміграція, злучена у відомий „Союз Визволення України“. Діяльність „Союза“ багато причинилася до зміцнення всеукраїнської ідеї на галицькім ґрунті, до популяризації ідеї рідної державности. В „Союзі“ вперше зійшлися на ширшій громадській арені численні представники обох частин нашої землі. Тут Галичане переходили школу спільної співпраці з Наддніпрянцями, яка улегшила їм опісля роботу на Наддніпрянщині підчас революції.

Під проводом наддніпрянської еміграції виконали Галичане в „Союзі“ велику і всесторонню роботу, але сю роботу могли зробити в таких широких розмірах тільки завдяки „Союзові“. Не будь „Союза“, вони не зробилиб і 10 сеї роботи. Далекі від місцевих котерій, чужі дрібним фамілійним інтересам, що так давалися в знаки в галицьких організаціях воєнного часу, поставили провідники „Союза“ українську національну роботу на належний ґрунт, притягнувши до неї всі живійші елементи зпоміж австрійських Українців. Сміло можна сказати, що без „Союза“ більшість сих елементів просто не змоглаб розвинути свою енергію, не моглаб де приложити свій талант, використати свої сили. В роботі „Союза“ вперше зіткнулися галицькі Українці

з наддніпрянською народною масою і се зіткнення полишило глибокий вплив на них, на їх психольогію, світогляд і навіть на їх мову, наблизивши її до наддніпрянської.

З другого боку багато зробили Наддніпрянці для Галичини й по ту сторону фронту. Не згадуючи вже про допомогу полоненим і вивезеним заложникам, треба піднести тут ту широку заповомову й культурну роботу, яку зробили Наддніпрянці в Галичині за російської окупації, коли гр. Бобринського змінив тут Дм. Дорошенко. Діяльність ся полишила глибоке вражіння в широких народніх верствах Галичини, що в масі своїй вперше зрозуміли й відчули теоретичне перед тим для них поняття „Україна“, почули свою близькість до неї, споріднення з нею й стали голубити надію, що доля буде ласкава й злучить їх разом із тим широким та милим серцю далеким, але таким близьким, таким рідним краєм.

А знов із розвитком революції на Україні настає для Галичан змога працювати для спільної вітчизни. І от усі вони: і полонені й вивезені з Галичини заложники й пізніше Січові Стрільці беруть дуже діяльну участь в національнім і державнім будівництві на Великій Україні. І навпаки у військовій і цивільній службі в Західно-Українській Республіці стрічаємо й Наддніпрянців. І хоч як дуже розійшлися згодом між собою під впливом пізніших подій і окремі люде й цілі гурти Наддністрянців і Наддніпрянців, всеж таки почуття близькості й спільности, вироблені протягом столітних взаємин не дало сьому розбратові піти надто далеко. Навпаки, спільна гірка доля останнього часу ще тісніше звязала обидві сторони, ще більше викликала зрозуміння ваги спільної праці для спільної обом мети—добра Рідного Краю.

І от, остання й ще численніша хвиля наддніпрянської еміграції, викиненої з своєї батьківщини московським окупантом, опинившись на галицькому березі, докінчує тут тепер роботу своїх попередників. Беручи чинну й вельми пожиточну участь у місцевім культурнім життю, згадаймо хочаб театр, мистецтво-малярство й графіку, пресу, університет, ся еміграція довершує діло духового обеднання обох братів Українця знад Дніпра й Українця знад Дністра в один національний тип, тип *Civis ukrainiensis*.

Така в короткім начерку участь Наддніпрянців у галицько-українському громадському й культурному життю. Як бачимо, участь ся дуже значна й маловажити її може тільки чоловік злої волі або грубий ігнорант. Наддністрияни не можуть і не сміють нарікати на Наддніпрянців. Їх розвиток се в великій мірі результат енергії, праці й матеріяльної помочи Великої України. І як що тепер їм і доводиться часом помагати голодним і безпритульним вигнанцям з-над Дніпра, то се не жертва, не милостиня, се просто — сплата довгу...

Володимир Дорошенко.

11.

Ян Українці наддніпрянські помагали своїм наддніотрянським братам у часі Галицької Руїни 1914—1916 років. (Уривок із споминів).

Початок великої світової війни на українських землях, де боролися між собою армії російської й австро-угорської імперій, позначився насамперед тим, що російське військо дуже скоро окупувало східну Галичину, і вже за яких три місяці від вибуху війни у Львові засів „галицькій генераль-губернаторь“ граф Бобринський. Що принесла з собою російська окупація для Галичан, всі добре памятають: відразу було позачинювано всі українські часописи, всі культурно-просвітні товариства й інституції, всі українські школи, клуби, книгарні; заборонено продавати, а також тримати по бібліотеках усі без виїмку книжки на „малорусскомъ нарѣчїи“ як найгострійше заборонено вживати цього „нарѣчїя“ в судах, адміністрації, взагалі в громадськїм житті. Одним словом учинено повний розгром усього культурно-національного українського життя. Та мало того: розпочалися переслідування усіх скільки-небудь помітних людей зпоміж інтелігенції й зпоміж народу, котрі належали до української народности; почали хапати людей де попало, вивозити до Росії й засилати до найдалших її східних губерній і до самого страшного Сибіру. Та найбільші репресії впали на греко-католицьку церкву, як на національну українську церкву в Галичині: починаючи від голови тої церкви, митрополита Андрія Шептицького, десятки й сотні греко-католицьких священників і монахів були арештовані й вивезені до Росії, до найглухійших її за-

кутків, де їх тримано мов злочинців по тюрмах, або під доглядом поліції. В усіх цих репресіях була свідомо й добре обміркована система, метою котрої було повне знищення усіх ознак національної окремішности українського народу в Галичині. Росія була певна, що Галичина дістанеться їй, і тому поспішила скоріше знищити тут українське національне життя, щоб воно не поширилося звідси на українські землі, що були під Росією.

Та я не буду пригадувати усього того, що потягла за собою для українства російська окупація Галичини: це добре памятають усі, хто памятав ці часи. На цьому місці мені хотілосьби лиш оповісти про те, як наші київські, а потім і позакиївські Українці помагали своїм галицьким землякам, жертвам тої страшної, нечуваної од монгольських часів руїни, яку заподіяла Москва Галичині. Хочу я пригадати про це тому, що ця поміч, це надзвичайно тепле від щирого серця співчуття, яким зустрічали наші люде своїх бездольних галицьких земляків, ця їхня праця, повна великої посвяти, а часом і великої громадянської відваги, являється, на мою думку, одною з найкращих сторінок в історії галицько-українських взаємин, галицько-українського єднання. Мені дуже жаль, що про це майже ніхто не згадує тепер, коли навпаки, під впливом тяжкого нашого лихоліття, люде мають нахил одшукувати одні в других темні, негативні боки, коли штучно стараються поглибити різниці, які існують між Українцями наддніпрянськими і галицькими, коли готові одні других обвинувачувати в спільному нещасті... Як свідок і до певної міри учасник запомогової акції Українців на користь Галичан, я по ширости мушу признатись, що якіб скромні розміри ця акція не мала (відповідно до тодшніх сил і засобів українського громадянства), але вона стала таким могутнім проявом національної української свідомости, почуття національного обовязку й патріотизму, якого трудно було й сподіватись. Та найціннішим у ній була та щира любов, те безконечне співчуття, той сердечний жаль за своїх бідолашних братів Галичан, які виявилися в цілій тій акції і які може більше, ніж усе инше, звязали наших громадян-Українців в одну сімю, обєднали коло великого й живого діла. Такі діла не повинні забуватись.

Перші вражіння нас, київських Українців, з театру війни, з Галичини, були страшні. Як почули ми, що Львів узято, то у нас буквально похолола душа. Памятаю, небіж-

чук Мих. Ткаченко, як почув цю звістку, то зачинився у своїй кімнаті і два дні не хотів нікого бачити, нічого не їв, ледві його заспокоїли. У всіх нас мов могильний камінь наляг на серце. А тут пішли ще в себе вдома репресії: закрито всі українські часописи, поарештовано кілька журналістів, припинилось усяке громадське життя.

Та ось пішла у нас чутка, що до Київа привезено кількох українських священників з Галичини, що тримають їх не то в поліційних участках, не то в тюрмі, і що мають їх висилати кудись далеко на схід. Як би довідатись, допомогти? Напевно вони потребують допомоги... Але як це зробити, як доступитися до цих „австріяків“ по офіційній термінології, „неприятелів“, можливо — й „шпionів“, і в кожному разі ворогів російської держави? Треба пам'ятати, що це були перші місяці війни й якогось загального психозу, що охопив широкі круги громадянства в Росії, свого роду манії переслідування з боку німецької інтриги. Та якось пощастило довідатись, що дехто з арештованих сидить у Лук'янівському участку, в Старокиївському й ще подекуди. Зараз же зібрався гурток наших дам, які рішили доступити до в'язнів. Через усякі знайомства і звязки вдалося досягти дозволу доступити до в'язнів. Моїй жінці припало б'двідати Лук'янівський участок. Там сиділи два священники: о. П-ин і о. Б-ий. Їх вивезено так як і усіх інших: схоплено зненацька, не дано ні попроситися з своїми, ні зібратися в невідому дорогу. Декого при арешті просто одурено, сказавши, що, мовляв, зараз уже їх випустять. І от люде без грошей, без одежі попадають на „етапний пункт“. Тут їх тримають вкупі з ріжними волоцюгами, злодіями, дезертирами, — в тісноті й бруді, а потім, прилучивши до партії арештантів, везуть до Київа. Тут замикають до „участків“, до брудних темних льохів, де звичайно перетримували дрібних злодіїв, пійманих на вулиці, ріжних представників злочинного світу великого міста, сюди ж приводили звичайно і п'яниць для протверезіння. І от людей з чужої держави, без мови, заляканих, непевних того, куди їх же не доля, тримають в цих брудних смердячих норах, тримають тижні, навіть місяці, годуючи „пайком“ на 11 копійок, з котрих треба дати ще кілька копійок поліцаєві за послугу, за те, що принесе з якоїсь близької крамниці шматок хліба та якої-небудь ковбаси або оселедця. Тримають, а тимчасом вирішується дальша доля в'язнів: ідуть зносини між київсь-

ким губернатором і міністром внутрішніх справ: до якої з „отдаленнѣйшихъ“ губерній заслати того або иншого в'язня. Так було, одначе, лише спочатку: пізнійше міністер наперед уже вирішив, до яких губерній висилати, і київський губернатор сам уже визначав, кому куди їхати. Скоро київський губернатор передав це право призначення київському поліціймейстеру, а фактично визначав місце заслання дрібненький урядовець, секретар „секретного“ відділу київської міської поліції, якийсь Ордовський. В його руках опинилась доля в'язнів: кому до якої з далеких губерній їхати. А засилали спочатку до таких губерній: Астраханської, Вологодської, Пермської, Сібірської, Казанської; далі почали засилати до Сибіру: до Томської, Єнісейської й Іркутської губерній. Одже уявіть собі людину, яку захоплено ще влітку, легкій одежі; доки вона насидиться в якомусь із участків, то вже й осінь на дворі; наступає зима, а її женуть на край світа, в Азію, де вже бушують морози. А як женуть? Везуть знову по етапу, себ то прилучивши до чергової партії карних злочинців, яких пересилають з одного місця до другого, женуть од тюрми до тюрми, перетримуючи в котрійсь з тюрем довше або менше в залежності, чи вже набралася досить численна партія для дальшої відправки.

І траплялося так, що людина йшла таким етапом по кілька місяців. Один старенький священник ішов до Красноярска рівно 11 місяців.

Одже перших двох в'язнів побачила моя жінка в Лукянівці. Виявилось, що їх мають висилати до Астрахані, але можуть вирядити й не по етапу, як що вони згодяться їхати на власні кошти: тоді призначать поліцая з київської міської поліції і він поїде у звичайному вагоні аж до Астрахані (куди їзда залізницею цілий тиждень). Звичайно і свої білети і проїзд поліцая туди й назад арештовані мають оплатити на свій власний кошт. Обом панотцям не ставало на таку подорож грошей. Жінка моя хутко шахтнулася додому, по знайомих, потрібну суму зараз же зібрали, опорядили обох панотців деякими потрібними для подорожи речами, і вони скоро виїхали. Виявилось, що пристав Лукянівського участку людина добра і не перешкоджає бачитися з арештованими. Для тих побачень призначалася якась година у вечері, коли в участку припинялося звичайне урядування і затихала метушня. Тоді до одної з канцелярських кімнат приводили

знизу, з сутеренів, де містилася камера для арештованих, в'язнів, і з ними можна було поговорити, передати те, що треба; звичайно, доводилося кожного разу „дякувати“ вартовому поліцаєві, що приводив в'язнів і сидів тут же в кімнаті, поки йшло побачення. Вкупі з жінкою почав приходити на ці побачення й я, і таким побитом перезнайомився з багатьома вивезеними з Галичини земляками.

Та це був лише початок. Скоро почали привозити в'язнів усе більше та більше, і вже не самих лишень священників або взагалі інтелігентів, а людей найрізнішого стану, віку й полу. Кожного дня поїзди з заходу привозили десятки й сотки арештованих; по вулицях Київа під ескортою солдатів тяглися великі юрби людей, серед котрих видко було рясні священників, сурдути інтелігентів, білі свитки селян; вели тут старих і малих, чоловіків і жінок, навіть малих дітей. Шож це були за люде, як вони попали до одного гурту, що це за „злочинці“ такі? Це все були жертви того режиму, що запровадила російська адміністрація в Галичині.

Треба зазначити, що російський уряд, готуючись до війни з Австрією, мав заздалегідь виготовлений плян знищення українства в Галичині. Він мав своїх старших спільників у галицьких москвофілах. Деякі з цих москвофілів перед самим вибухом війни повтікали до Росії, і тут разом з своїми земляками, що вже раніше звили собі тепле кубелечко під захистом царського уряду, заложили в Київі свій „Карпато-русскій освободительный Комитетъ.“ Звідси, разом з російським військом вони посунули до Галичини і, хоча тут їх і не допущено до скільки-небудь значної та самостійної ролі, але вони служили службу російській жандармерії й адміністрації доносами на своїх земляків „мазепинців.“ Ще перед вступленням російської армії до Галичини один з цих москвофілів, д-р. Юл. Яворський, зложив особливу книжечку для науки російським офіцерам та урядовцям, як треба поводитись у Галичині, як розпізнавати „мазепинців“ і як ставитися до мазепинського руху. Цю книжечку видрукував штаб київської військової округи з написом „строго секретно“ і її роздавано всім офіцерам, які вирушали на фронт. Одже підюджувана самими ж Галичанами-москвофілами російська адміністрація кинулася хапати усіх, на кого тільки вони вказували, як на „мазепинців“: і свідомого вїйта, і свідомого селянина, що закладав у себе читальню „Просвіти“ або брав

скільки - небудь активну участь в громадському житті, і вчителя української школи, одне слово кожного, на кого тільки припала охота донести москофілові. Взагалі російська адміністрація, відповідно інспірована, дивилася на галицьких Українців не як на підданих ворожої держави, котрі перебувають під охороною певних міже-народних прав і підлягають репресіям тільки тоді, коли виявляють явну ворожість супроти російської армії, ні — вона дивилась на їх, мов на своїх „внутрішніх“ ворогів, бунтівників, до яких пощастило їй добратись і ось теперечки вона помщалася на них за те, що досі вони були для російських пазурів недобсяжні.

Мов на вибір на всі адміністраційні посади (крім головної управи генерал-губернаторства) в краю, особливо по поліції, попризначувано що найбільшу погань; мов навмисно повибирано самих хабарників, п'янюг, злодіяк, заплямованих уже по службі ріжними каригідними вчинками. Досить сказати, що коли генерал-губернатор Бобринський побачив цю наволоч на місці, то сам ужахнувся. В його таємних донесеннях' цареві повно скарг на те, що особистий склад середньої і низчої адміністрації в Галичині стоїть низче всякої критики. Ці люде насіли на Галичину як та галич, як сарана і свім звичаєм узялися її „втихомирювати“: не дурнож їм твердили, що це не просто чужа країна, окупована тимчасово російським військом, як і всякий инший край підчас війни, — але що це „искони-русскій край“, по праву повернутий назад, під свого законного пана, край повний „зрадників“ -мазепинців, котрих треба як найлютіше покарати. Коли взяти все це на увагу, то не диво, що при повній свободі й самоволі адміністрації в завойованій країні, етапні пункти й тюрми Галичини наповнилися тисячами арештованих людей; а практика арештів підчас війни мабуть на цілім світі однакова: раз тільки людину вхоплено, то значить не дурно, а за діло. І тому всіх арештованих без розсліду, без розбору, висилають до Росії. Попалася нещаслива людина, вхоплено її й приведено на якийсь етапний пункт,—далі її доля розгортається вже автоматично: везуть її в Київ, а там Ордовський, як йому заманеться, призначає їй місце перебування, чи в Астрахані, чи в Іркутську. І нікому не спаде на думку роздивитися, за що, за які провини, чи нема тут помилки або непорозуміння, чи це справді якийсь небезпечний ворог, чи просто випадково, чи по чийомусь капризу схоплена людина.

А серед яких умовин одбувались арешти, показують ті розпитування, які пізніше, коли зовсім наладилася допомогова українська акція в Києві, велися систематично з нашого боку серед арештованих і записувалися.* Я дозволю собі на зразок навести тут кілька випадків з нашої власної з жінкою „практики“.

Ось перший. В льоху Лукнянівського участку сидить хлопець 13 років. Він іде до Астраханської губ. Як він тут опинився? Ось як: він мав пару голубів. Коли оголошено було війну, то австрійський уряд оповістив, що всякий, хто має почтових голубів, повинен їх здати властям. Голубів мав хлопець простих, не почтових, тому їх не одніс. Та ось сусідський хлопець з помсти за якусь причину доносить на нього, буцім то він переховує почтових голубів. Хлопчину арештують, сидить він якийсь час, але виявляється, що голуби—звичайні, і його випускають, а голубів повертають. Аж ось приходять москалі. Той самий сусіда доносить тепер уже російській владі, що ось такий і такий то тримає в себе почтових голубів, очевидно з метою шпіонажу. Хлопця кличуть до якоїсь етапної команди. „Твоя фамілія?“ Хлопець розумів так, що питають за „фамілію“, себ то за родину, з кого вона складається, і відповідає, називаючи батька й двох братів. Усіх арештують, і ціла фамілія мандрує до Києва, а далі до Астрахані.

До одного хлопця, гімназиста 6-ої класи української гімназії на провінції, вже за російської окупації, приходять товариш-гімназист, Жид, і питає: Ти не знаєш, яка саме частина російської армії стоїть в нашій місці? — Знаю, а на що тобі? — А бачиш, недалеко стоять „наші“, я маю з ними звязок, то вони потрібують це знати. Напиши мені на папері! — Хлопець пише назву й число якогось російського полку, пише, де той полк росташовано. На другий день його арештовують, показують його власноручний запис на доказ його „шпіонажу“ і висилають до Сибіру. Той гість, що призвів його написати, був провокатор.

Третій винадок. Глухонімий дід. У нього на грудях

* Справа цих записів, цієї систематичної анкети, була зосереджена в руках відомої нашої письменниці Л. О. Яновської. У неї зберігався великий і цінний анкетний матеріал. Де він тепер подівся, чи зберігся, — не відомо.

висить грифельна табличка і на їй, у відповідь на ваш запит, він шкрабає крейдою якісь карлючки. Коли ви його спитаєте, хто він, він пише: „Українець“. Бідолаха й досі не знає й не розуміє, що саме за це фатальне слово він іде на Сибір. Він був членом „Січи“, пишався цим і, коли його по чийомусь доносу схоплено, він одразу з повагою заатестував себе січовиком-Українцем, коли його допитували. Він не розумів, що це питають вороги, і що своєю відповіддю він себе губить. Увесь час в його очах світиться здивовання і жах. Але ми ніяк не уміли пояснити йому, в чому його „злочин“ і за що він терпить такі муки.

Ось три учні української гімназії 4-ої класи, здається родом з Хоросткова. На них був донос, і їх висилають в Іркутську губ. Двоє доїхало до місця заслання, а третій заслаб на тиф і помер в однім з тюремних шпиталів. Я бачив всіх трьох перед висилкою їх з Києва. Худі, бліді, виснажені діти, ще в своїх гімназичних уніформах, пригноблені, перелякані. . .

Таких прикладів можна було би навести без кінця, без ліку. Все це люде нікому невідомі, вихоплені знезацька з свого осередку, за що, про що? — один Бог знає. Але поруч їх відомі письменники, професори вищих шкіл, діячі, старі поважні священики, усі йдуть „в одну громаду скуті“, у всіх одна вина: вони — Українці.

Коли ми в Києві побачили цю галицьку Голгофу, коли побачили це море людських мук і сліз, коли перед нашими очима розпочалась ця „хрестна путь“, мучеників української справи, всі кинулися помагати, хто, як і чим міг. Добували гроші, приносили одягу, білизну, ковдри, їжу, — з деяких хат за кілька днів було винесене все, що тільки було по-над те, що потрібно самим, щоб одягтись, вкритись і все це потонуло, мов у бездонному морі. Вже в перші тижні, як тільки появилися у Києві перші засланці, гурток українських дам, спершу тих, що були об'єднані біля „Українського Клубу“, поділив між собою участки, і почали ходити регулярно відвідувати й нести першу поміч новоприбулим. Але сил першого гурту ставало замало, й тоді почали притягати все ширші кола з місцевого українського громадянства. Тому, що раніше доступ до участків добували дорогою приватною, неофіційно, то й самий доступ і взагалі ціла допомогова справа залежали від особистої доброї волі або просто доброго гу-

мору приставів, їх помішників та звичайних вартових околочних надзирателів. Бували випадки, що наших дам просто виганяли з деяких участків, не дозволяли бачитися з в'язнями, забороняли передавати їм що-небудь. Тому тепер, з поширенням роботи, треба було дістати хоч яку - небудь легалізацію справи. Завдяки приватним знайомствам удалося дістати від головного прокуратора дозвіл на відвідування участків для пяти дам. Тепер решта могла працювати вже як їх помішниці або помішники.

Робота загоріла. Одні добували засоби, збирали гроші, білизну, одягу; другі по черзі відвідували участки, треті замовляли в дешевих кухнях страву і носили її арештованим. Деякі спеціалізувалися на клопотах і переговорах у міській поліції, головно з Ордовським, в справі ріжних полекш для в'язнів, висилки їх по змозі не в найгірші губернії, а для декого — висилки на власний кошт, а не по етапу. Таким способом удалося вирядити до Вологодської губ. замість Сибіру о. Юрика, що виїхав у супроводі поліцає на добуті приватно кошти.

Цілу зиму працювала жіноча громада над допомогою Галичанам. Серед осіб, що визначились особливо енергичною працею, найбільшою ініціативою й відданістю справі, треба згадати пані Л. Старицьку-Черняхівську, Наталію Дорошенко, Зінаїду Мірну, Любов Шульгину з дочкою Надією Шульгиною-Ішук, Любов Яновську, Марію Ішуніну, стареньку пані Кучму. Їм допомагали десятки інших жінок і чоловіків. Та на весну всі засоби були вичерпані. Не зважаючи на те, що зверталися вже й до людей поза Київом, добувати кошти приватною дорогою робилось усе важче та важче. Не треба забувати, що то був час вобний і війна відбилася не на одній родині, забравши в кого сина, в кого брата або батька; кожен був зайнятий своїм клопотом. До того ж одверто збирати кошти нелегальній громаді на допомогу "ворогам" не так-то було й безпечно. Свої люде, ті, що стояли близько до українських організації, дали вже все, що могли, треба було поширити круг людей, які б брали участь в допомозі. Памятаю, одного разу на руки мої жнки провітяне з села Мануйлівки на Катеринославщині прислали для в'язнів кілька десятків спеціально пошитих сорочок з теплого бархану. прислали ще й грошей. Іздячи в громадських справах в осени! 914

до Москви й Петербурга,* мені удалось зібрати серед тамошніх земляків чималі кошти; збирали люде й по інших містах та надсилали до Київа. Але це все була, кажу, крапля в морі, як порівняти до зросту потреб в допомозі, а вони все зростали, особливо на весну 1915 р., коли Москалі, передчуваючи що їх уже скоро виженуть (бо вже почалися погроми російського війська), почали особливо лютовати.

Оттоді рішили добитися дозволу на заснування офіційно визнаного товариства, щоб мати змогу відверто вишукувати кошти провадити свою діяльність. То була річ не легка. Не тільки про товариство з українською назвою або з якимсь натяком на українство не було що й говорити, але не можна було думати й про таку організацію, що в її статуті був би якийсь ясний натяк на його мету. Одже вигадали „Общество помощи населению Юга России, пострадавшему отъ военныхъ дѣйствійъ“. В першому пункті стояло, що діяльність товариства поширюється на всі українські губернії Правобережжя — ішов перелік тих губерній — і на Галичину з Буковиною. Ця згадка властиво й була основою всієї діяльності товариства: під рубрику „біженців“ „або виселенців“ підводили наших в'язнів і опікувалися нами.

В кінці травня статут був затверджений і на початку червня 1915 р. відбулися загальні збори. Головою товариства вибрано Володимира Ігнатовича, тодішнього директора Державного Банку в Київі, заступником голова — мене, секретарем — пані Марію Ішуніну. До ради товариства увійшли майже всі згадані мною вище дами, які властиво й надалі залишалися душею цілої справи. З інших ближчих діячів товариства мушу згадати Василя Цямбала, Павла Денисенка, пані Марію Бухневич, покійного Д. Петрушевського. До товариства вписалося відразу коло трьох сот членів. Згодом це число побільшилось ще на кілька сот, крім того заснувалася філія товариства у Чернигові, а в Москві цілком аналогічне нашому товариство з такоюж самою назвою.

*) Тоді саме наш „Туп“ (Товариство українських поступовців) заходився був добиватись од російських поступових організацій, які були з нами в контакті, щоб вони порушили справу галицьких злочинств у Державній Думі і домагались од російського уряду зміни режиму в Галичині. Відгуком цих заходів були між иншим деякі промови в Думі, наприклад, п. Мілюкова про „європейський скандал“ — галицьку руїну.

Початок діяльності молодого товариства припав саме на відступ російських армій, побитих на західному фронті німцями. Відступаючи москалі зганяли з місця населення українських земель, що лежали близько фронту — Холмщини й Волині, викликавши злочинне й страшне в своїх наслідках явище, великий згін нашого народу, офіційно званий „біженством“, так наче наші люде добровільно покидали свої оселі й тікали невідомо чого й пощо в світ за очі, а не вигонювано їх московськими нагайками. Які тяжкі рани завдано нашому народові оцим насильним згоном майже цілого мілону української людности, яка потім через бурхливі події 1918-1919 років не змогла в значній мірі й повернутись до дому, про це оповів я на іншому місці*). На допомогу нещасним „біженцям“ виступили російські громадські організації „Земській“ і „Городській“ союзи, а також спеціально заснований для цього „Татьянинській Комитет“. Біженців везли поїздами куди їх набито було як худобу, везли головно через Київ, і звідти далі на схід, аж над Волгу. Треба було годувати сотні тисячів людей, подавати їм медичну поміч, роздавати білизну і т. д., бо людей виганяли з хат наче з пожежі, і вони відчували крайню потребу в найнеобхідніших річах. Скрізь по шляху ставлено харчові пункти, в головних осередках руху влаштовувано допомогові станції, і й. д. Невважаючи на те, що в Києві опікувалося біженцями аж кілька інституцій, багато поїздів з біженцями проходило необслуженими. Тоді й наше молоде товариство взялося до роботи: на товарній стації у Києві влаштувало свій пункт, добуло собі товарний вагон, де зроблено склад продуктів і звідси співробітники товариства, здебільшого студентська молодь, обходили поїзди, роздаючи хліб і сало, — з гарячою стравою було дуже тяжко. На вагоні повішено великий плякат українською мовою про те, що тут „Харчовий пункт товариства допомоги біженцям“. Такі самі пункти влаштовано було на Подолі, на пристані й на шосе, де переїздили біженці, що вибралися з дому своїми кіньми. Робота нашого товариства відразу стала сіллю в очах на татянинському Комітетові, а особливо його голові А.К. Ржепецькому, що намагався об'єднати цілу акцію в своїх ру-

АН УРСР
Акт № 1922

*) Див. мої спогади „Война і революція на Україні“, друківані в рос. журналі „Историкъ и Современникъ“, Берлін. 1922. Кн. I.

ках. Багато доводилося з ним сперечатись, щоб одвоювати собі частину казенних коштів, які одпустив уряд на допомогу біженцям. Але скоро рух біженців через Київ став слабнути, і головна увага нашого товариства звернулася туди, куди воно й мало звернути всі свої сили—на допомогу жертвам російського хазяйнування в Галичині.

Тепер діло допомоги в'язням-висланцям можна було поставити далеко систематичніше й регулярніше: заведено постійне вартування в головній поліції, де довідувалися про прибуття партій висланців, по участках, найнято особливих господинь, щоб варили страву в себе по хатах, а в певні години ношено цю страву до участків. Бюро товариства „Юга Россії“ знайшло собі приміщення на Підвальної вулиці у дворі будинку ч. 36. (в цьому будинку містилося, між иншим, Українське Наукове Товариство), тут був склад білизни, одежі, обуви, тут ведено реєстрацію всіх вигнанців, сюди вони присилали з місця заслання свої адреси, і тоді їм висилалася на ті адреси грошева допомога.

На такий широкий масштаб діяльності, розуміється, не вистарчилоб коштів товариства, скільки б воно не збирало складками, жертвами, концертами, лютереями і й. д., як би не прийшла на поміч могутча інституція, що забезпечила „Обществу Юга Россії“ сталий бюджет своєю субсидією. Це був Комітет Південно-Західного Фронту Всеросійського Союзу Міст. Цей Комітет евакувався зі Львова на початку червня 1915 р. і вибрав своїм осідком Київ. На чолі Комітету стояв князь С. Н. Урусов, людина з якою дехто з наших українських діячів, в тім і числі я стояв у персонально близьких стосунках. Завдяки кн. Урусову Комітет асигнував нашому товариству сталу місячну субсидію в розмірі кількох тисяч рублів титулом допомоги „біженцям“, а потім збільшував цю субсидію з кожним місяцем, видаючи крім того значні партії білизни, одежі, обуви, коців та инших річей. Справа для нашого товариства з цього погляду ще поліпшилася з кінцем літа, коли на чолі Комітету Союзу Міст став заслужений український діяч барон Федір Штейнейль; він одразу заходився українізувати склад Комітету, куди запрошено членами покійного Андр. Вязлова пок. Фед. Матушевського, А. Ніковського, М. Біляшевського, пок. Вол. Уляницького, Вол. Леонтовича й мене. Відділ допомоги населенню Галичини й Буковини віддано як раз мені, і всі кошти, призначувані „О-ву Юга

Россії“ йшли відтепер через мої руки. Певна річ, що забезпечення всіх потреб бідолашних висланців, котрими опікувалося наше товариство, найбільше лежало мені на серці; мої товариші по Комітету Союзу Міст охоче йшли мені на зустріч, і бюджет товариства на осінь досяг уже значної цифри в десятках тисячів рублів місячно. Тепер товариство змогло улаштувати два великі притулки для сиріт, дітей переважно батьків з Галичини й Холмщини; ці притулки обернено в зразкові українські ремісничі школи. Це були перші українські школи в тодішній „російській“ Україні. Висланцям, в числі кількох тисячів, регулярно висилано місячну допомогу до Сибіру й до далеких губерній і т. д. Нарешті, вже влітку 1915 р. найнято спеціальний будинок у Києві, де б могли перебувати українські висланці, замість огидних нор і льохів по участках.

Справа з цим будинком виникла в звязку з появою нової категорії жертв російського панування в Галичині — т. зв. закладників („зложників“, як їх називали в Росії). Діло в тім, що російське військо, одступаючи з Галичини, почало брати закладників з-посеред місцевого населення від усіх трьох народностей краю: української, польської й жидівської. Звичайно беруть закладників, окупуючи якусь місцевість на війні; це старий варварський спосіб, але на сором ХХ-му століттю його не цураються народи, які й дуже пишаються своєю культурністю: наприклад, і тепер французи беруть закладників, захоплюючи німецькі землі над Рейном. Але на віщо Москалі брали закладник в одступаючи, покидаючи якусь місцевість, я й досі не можу збагнути!

В закладники брали звичайно людей статечних і немолодих: членів парламенту й сойму, священників, адвокатів, директорів музеїв або банків, купців і заможних міщан та селян. Зивезено їх в числі кількох сотень зі Львова, Станіславова, Стрия, Коломиї та інших міст і навіть з деяких сел. Більшу частину привезено і залишено в Києві. Меншу вивезено до Орла, Полтави, Новгород-Сіверська та ще деяких міст на Україні і в Росії. Серед закладників-Українців, що їх привезено до Києва, було чимало людей відомих і заслужених, напр: покійний Кость Паньківський, директор „Дністра“ Ст. Федак, покійний інженір Ів. Левинський, о. Мих. Цегельський, адвокат Гарасимів зі Стрия, директор музею проф. Іл. Свенціцький і багато інших. Київські Поляки відразу найня-

ли на Печерську окремий будинок, улаштували там приміщення для арештованих, себ-то поробили ґратки на вікнах, зобов'язалися на свій кошт утримувати поліційну сторожу коло будинку, так що вийшла оригінальна інституція: тюрма удержувана на приватні кошти! До цього „польського дому“ й завезено було зразу польських закладників, а з ними й частину українських. Певна річ, що Українці дуже були невдоволені, що довелося їм користуватися з такої сусідської гостинности, але заснувати „український дім“ було безмірно важче, ніж польський. Тимчасом і жида заснували собі „жидівський дім“ на Кирилівській вулиці, де між иншим перебував якийсь час покійний Т. Старух, якого я там одвідував. Та ось добули ми в імени „О-ва Юга Россії“ право заснувати й свій власний дім, хоч і не мали права повісити на йому українську вивіску.*) Будинок наняли двоповерховий, в дуже гарному місці, на краю Київва серед садів, з чистим просторим подвір'ям (на Федоровському провулку на Лукіянівці). Один поверх одвели для помешкань закладників (усіх їх було 60), а другий і партер — для помешкання висланців, що тепер, замість брудних участків, могли одпочивати, а не мучитися, в тісних покоях, брати купіль, завжди мати гарячу страву.

Скоро потому закладників дозволено було нам узяти „на поруки“ й оселити на волі. Кілька десятків українських громадян склали заяву, що беруть на свою відповідальність (заручаючись грошевою кавцією) кожен одного або двох закладників, і їх випущено на волю. Частину зараз же забрали до себе наші люде (Паньківський оселився у Матушевських, Левинський у Вязлових, о. Цегельський у Волошинових і т. д., а „О-во Юга Россії“ почало виплачувати їм місячну пенсію, частина залишилася на Федоровськiм провулку, але вже на вільній стопі. Я, памятаю, взяв на поруки двох селян.

Наша київська громада збільшилася на кілька десятків нових членів, котрих ми прийняли до гурту, як дорогих близьких людей. Майже всі закладники були люде старшого віку, багата було стомлених пригодами арешту й вивезення, але майже всі приймали близьку участь в нашому громадському житті. Особливо близько зійшлися з нами покійні Паньківський та Левинський, і Федак та о. Цегельський: вони були невідмінними членами всіх наших зборів і нарад, одвідували засідання „Українського Наукового Товариства“, Українського Клубу та ин.

*) Зробили були й вивісили, але поліція наказала нам її зняти, і довелося скоритися, бо діло було для нас в суті, а не в формі.

Дехто взявся вчителювати по нових українських школах, що їх почав закладати „Союз Міст“ під фірмою притулків для дітей-біженців“. Ів. Левинський пізніше заложив технічно-професійне товариство „Праця“. Дехто почав працювати в наших молодих кооперативах. На нещастя лиха доля скоро вирвала з посеред нас Костя Паньківського: він застудився, схопив запалення легенів і скоро вмер. Йому справлено величавий похорон і проведено до тимчасової могили (була думка перевезти до Львова, коли все втихомириться) з щирим жалем. Бачив я на своїм віку аж кілька величних похорон з участю багатьох тисячів людей [наприклад Лисенка], але такого щирого сердечного жалю і смутку за небіжчиком не доводилося мені бачити ніколи: дорослі мужчини, такі кремязні й суворі звичайно в житті—плакали, як малі діти. Не було біля дорогого небіжчика ближчих людей і з його рідні, але сміливо можу сказати, що якби ховали його в рідному Львові, то не булоб стільки жалю, стільки щирих сліз од людей зовсім сторонніх, як це було в Києві. В особі Паньківського ми всі бачили мученика за українську ідею і оплакували його так, як можуть тільки діти свого рідного батька.

Закладники, що опинились відразу в Києві, мали просто щастя, що відразу попали серед своїх людей. Далеко гірша була доля тих, кого вивезли до інших, а особливо до чужих міст, як наприклад до Орла. Ми зовсім і не знали спочатку про них. Та ось дійшла до нас глуха звістка, що в Орлі всть чотири українські закладники, серед них товариш директора „Дністра“ С. Британ. Як їх розшукати? Одже наше „О-во Юга Россії“ вирядило до Орла пані Бухневичку, щоб вона їх там знайшла, допомогла, встановила з ними звязок. Пані Бухневичка приїхала до Орла; але як знайти, кого спитати в чужім московськiм місті, де вона не мала ні одної знайомої душі. Питати в поліції — не можна, бо як же там подивляться на людину, що розшукує якихсь „австрійських шпіонів“? Три дні ходила пані Бухневич по вулицях Орла в надії, може їй випадково пощастить натрапити на слід. І справді пощастило: вона на вулиці зустрілась і розбалакалася з якимсь полоненим австріяком-німцем, котрий сказав їй, що в хаті у католицького ксьондза живе якийсь вивезений з Галичини „ксьондз“. Вона туди. Але ксьондз-Поляк чомусь ні за що не хотів познайомити її з своїм мешканцем, що дійсно був українським священником з Галичини, і їй довелося кілька днів стерегти, поки вона, нарешті влучила час, коли

ксьондза не було дома, і вона добилася до нашого земляка, що не мав грошей. Так нарешті добилася вона до всіх, знайшла і п. Британа.

Літом 1916 року наше Товариство рішило вирядити когось із своїх членів аж на Сибір, щоб одвідати засланців на місці, перевірити умови їхнього життя й організувати по змозі допомогу засланцям з боку місцевих людей. На цю далеку й важку подорож згодилася заслужена українська письменниця й громадська діячка, пані Людмила Старицька-Черняхівська. Вона проїхала через Пермь і Урал до Сибіру, де відвідувала головні пункти розселення висланців—Красноярськ, Томськ, Єнісейськ аж до Іркутська включно. Скрізь вона познаходила Українців-колоністів, згуртувала їх, позасновувала місцеві допомогові комітети; одвідала особисто багато висланців, познаходила таких, про яких ми в Києві навіть і не знали. Її тепле ласкаве слово й поміч внесли ясний промінь світла і надії в життя не одного з бідних галицьких заточенців.

Праця „О-ва Юга Россії“ і сполучених з ним московського та чернігівського товариств провадилась аж до весни 1917 року, коли по вибуху революції було поставлене одним із перших питання про визволення і поворот галицьких висланців додому. Чимало з цих висланців залишилося тоді добровільно на Україні, щоб узяти участь спочатку в широкому національному рухові, що розпочався тут, а скоро по тому і в будуванні української державности.

Розуміється, що та допомогова акція, яку розвинули наші, головні київські, Українці на користь своїх галицьких земляків,—як видко хоча б і з цих моїх загальних та коротеньких споминок, носила доволі скромний характер, як що рівняти до тих сил і засобів, які в взагалі мала наша Україна. Але не треба забувати обставин того часу, коли ще людей свідомих було в нас дуже мало, не треба забувати й тої загальної психози, що опанувала була широкі круги інтелігентного громадянства на Україні (а ще більше на Московщині). в звязку з війною: сама думка вступати в якісь відносини з „ворогами“, а ще більше — організувати їм допомогу, не одному здавалася чудною і небезпечною. Але сила любови до своїх покривджених братів, зрозуміння їх мучеництва за українську ідею—перемогли все, і не в одного може розкрились очі, бачучи цих жертв боротьби російського уряду з українством

в Галичині, не один може зробитися сам свідомим Українцем, уперше в житті побачивши людей, що не тільки пишуть або говорять про Україну, але терплять за неї муки, ідуть за неї на сибірське вигнання. І тому в ділі нашої допомоги братам-Галичанам було стільки тепла й ласки, стільки любови й посвяти: це не було сухе, формальне виконання свого національного чи якогось там обов'язку; це було бажання хоч чим небудь, хоч скільки-небудь зменшити страждання тих, хто терпів в ім'я святої української ідеї. І я знов скажу, що вся ця історія допомогової акції наших Українців 1914—1916 років, це одна з найкращих сторінок нашої недавньої історії, і через те її не слід забувати.

Дм. Дорошенко.

В. Дорошенкові.

оїх пісень, о друже дорогий,
Прохаєте Ви в тяжкую годину.
Немає їх, і голос, ще тремкий,
Співає лиш прокляття піснь єдину.
Про щож співають, коли на обріях хрести
Чорніють в далечі на тлі багровім,
В підніжжях їх танцюють ще кати,
Тамують жах у реготі громовім.

Моя душа палає, як в горні,
І не пісень нікчемної любови
Шукайте в ній Ви глибоко на дні,
А бурі помст, злоби, жадобу крови.
Я на любов знайшов чарівний лік:
На чужині я знищив серця млявість,
Загартував, як крицю, вже навік
В вигнанні збуджену святу зненависть.

Замість пісень так хочеться притьмом—
О, не здивуйтеся, мій друже любий!—
На ворога стрибнути лютим псом,
Встромить в його несите горло зуби
І з райською утіхою відчуть,
Як наші в стисках їх конають муки,
Радіть, що більше їх не завдадуть
Задублі ворога хижацькі руки!..

*А потім ниць в побожність повзти
Туди, де на затертих знову межах
Одвічних наших мук рясні хрести
В негашених чорніють ще пожежах,—
Під ними грішну голову схилить
І зняти з них замучену Волю,
Цілющою водою покропить,
Благословить нову, щасливу Долю...*

*В бажаннях сих ущух мій, друже, спів...
Моя душа зненавистю налита...
У серці знудженім палає гнів,
А кобза... ген валяється... розбита...*

П. Стах

Ужгород, 20. VII. 1923.

РОЗВІДКА.

ОПОВІДЬ.

I.

Виїзд.

Вчора тільки український народ визволився з московської неволі й узявся до творення власної держави, а вже сьогодні москвини посунули на Україну свою червону армію, прикриваючися гаслом химерної ідеї комунізму і хитро розеднуючи сили народні.

Тюрмами й розстрілами громадян, що не так мислять, як би їм хотілося, вони завзялися насадити на Україні той щасливий рай, що став у життю народньому диким, нечуванним од віків пеклом.

Україна напружувала всі сили в боротьбі проти москвинів за свою самостійність.

Наші війська, удесятеро менші кількістю, без нележної зброї, без відповідного одягу, держали фронт і билися, як вірні сини своєї батьківщини.

І от прийшла звістка, що наближається до нас нова хмара—чорна армія чорних москвинів, що несе на Україну нові гасла: знищити на просторі колишньої Росії всі новонароджені держави, аліпити своєю нікчемною замазкою розбитого й розпорошеного глиняного кольоса, установити скрізь старий лад і повернути вчорашній день, принести народам щастя й спокій.

Становище наше ставало складнішим: українська армія мусіла битися на два фронти.

Наше військове командування поставилося до нової

звістки уважливо. Воно збільшило свої розвідки, до яких зголошувалися відважніші патріоти між військовими.

Остання розвідка виїхала в той час, коли справа прояснювалася, коли стало відомо, що чорна армія буде битися не тільки з червоною а й з нашою, коли вже десь віддалека було чути глухі гарматні постріли чорних і червоних москвинів.

На чолі розвідки стояв бравий кубанець, що вже не раз приносив цінні відомости.

Чотири козаки виїхали верхи проти ночі, коли стрілянина затихла. Розвідчики знали, що гарматна перестрілка між червоною й чорною армією припинена до ранку, а за цей час вони зможуть далеко проїхати між цими фронтами і зібрати потрібні відомости.

Сіре небо низько висіло над степом. Ніч ставала темною, похмурною.

Проїхавши кілька годин, розвідчики враз стали, бо спереду почули гомін.

Трое поспішно відїхало праворуч, а кубанець на ліво, в балку. Тут було зовсім темно, як у льоху.

Незабаром він почув над своєю головою дзвінкий кінський топін і по ньому зрозумів, що над ним висить деревляний міст.

Чує приглушену мову:

— Паганяй, паганяй! Чаво едіш как баба на карове!

Верхівці переїхали міст.

Стало тихо.

Трохи згодом — знову топін над головою.

Нарешті все замерло.

Кубанець зрозумів, що проїхала ворожа розвідка, але чия? Червоних, чи чорних?

Виїхав обережно з балки й пустився доганяти товаришів.

На його думку, вони мусіли бути далі. Він їхав і їхав і опинився вже далеко поза фронтами, у запіллю ворога, однак товаришів не здогнав, а вже ранком надібав на великий табор повстанців, що творили ціле військо з командою, гарматами, кіннотою й піхотою.

Повстанці готувалися напасти на резерви комуністів, що стояли неподалеку в містечку.

Тут же козак вияснив, що чорна й червона армії за цю ніч змінили свої позиції і він тепер одрізаний од своїх. Йому нічого більше не зоставалося, як тим часом іти з повстанцями і вибивати червоних із містечка, утворювати паніку для

них у запіллю.

II.

Хана.

Сонце стояло високо в небі й оглядало те пекло, що счинилося в тихому колись містечку. Шрапнелі рвали там і тут, скрізь валялися вбиті коні й люде.

Большовицький фронт був зараз перед містечком.

У самому містечку на вулицях не було нікого. Усі поховалися по льохах, по хатах і там тремтіли з страху.

Та коли вибухали гармати, рвалися шрапнелі, торохтіли кулемети, жаху в містечку ще не було. Був просто переляк.

І от ранком усе стихло . . .

І ця тиша навела на мешканців непереможний страх. Люде сиділи в льохах, у хатах нерухомо, ледве переводячи дух, як живі малюнки.

Кожен цілим єством напружувався, намагався вгадати: що значить ця тиша? Що робиться там, на вулиці? Чому все відразу завмерло? Хтож кого перемиг? і хто тепер прийде в містечко? . . .

В невеликій кімнаті без руху й слів сиділа ціла сім'я: старий батько і пятеро дітей.

Найстарша дочка Хана була зовсім ще молоденька дівчина, дуже вродлива, але з перестрахи біла на виду, як молоко.

Нервова Хана не змогла витерпіти тої жарливої тиши і вийшла навшпинячках до сумежного покою, до крамниці.

Тут обережно відхилила віконницю і крізь щілину дивилася на базарну площу.

Був ясний літній день.

Площею купками проходили червоноармійці, закинувши рушниці на плечі. Тихо, без галасу, без розмов. За кожним повзла його коротка, чорна тінь. Ішли повільно, спокійно. На лицах їхніх була втома, безнадійність.

Хана зрозуміла, що большевики покидають свою позицію й одступають за містечко.

Занепокоїлася.

Стисла голову долонями.

Далі приглядалася, як площа порожніла.

От, либонь, проходять останні.

Пройшли.

Тихо. Порожньо. Ніякого руху.

Уся площа завмерла. Усі двері й вікна скрізь зачинені. Хана притулила віконницю й вернулася, тихо, як тінь, до кімнати.

Тут, як і перше, сиділи всі, мов скамянілі.

— Пішли... — сказала вона пошепки.

І це приглушене слово серед мертвої тиші пролунало так гучно, що всі здригнулися.

Тепер знову могильна тиша. . .

А от, з вулиці донеслися невиразні звуки, немов там починався рух.

Звуки росли, дужчали.

Хана навшпинячках знову пішла до крамниці, глянула крізь щілинку віконниці, й побачила, що в містечко вступають переможці.

То були українські селяне, повстанці.

Стемлені й голодні йдуть вони площею й оглядають замкнені крамниці й будинки.

Хтось спинився й загуркотів у двері до крамниці Хани.

Вона здригнулася, одскочила од вікна і тихо пішла до покою.

Там дріжали від жаху батько й його діти. . .

Тепер загуркотіли дуже сильно разом у двері й вікно.

— Погром!.. — раптово виникла думка у Хани.

— Погром!.. прошамотів несвідомо й ледве чутно старий батько.

Хана не знала, що їй робити: чи йти на гуркіт і відчинити крамницю, чи тікати через сіни у двір... Ну, а далі? Нарешті своїм маленьким кулачком глухо застукала в стіну до сумежної сусідки.

— Погром!... — жахнулася сусідка, почувши через стінку той стукіт.

І це страшне слово, гостре як бритва, пекуче як жар, жахливе як привід, в один момент пронеслося по цілому містечку невідомими нікому шляхами, немов по телефонних дротах.

А тим часом повстанське військо тихо проходило вулицями, дехто стукав у хати, у крамниці, питаючи хліба й води.

Знову стукають до Хани вже сильно, нетерпляче, ломлять двері...

Бліда, перелякана вона наважується відчинити крамницю.

Кілька повстанців вриваються разом. .

III.

Кубанець.

А військо повстанське все прибуває.

От на чорному, як ніч, коні, в своєму гарному вбранню виступає, як князь, славний кубанець. Помірно ступає зморенний кінь. Молодий козак дивиться вперед.

Раптом з боку якийсь дикий несамовитий скрик... На площу вибігає дівчина і валиться коневі під ноги...

Кінь стає.

Дівчина так само раптово зривається з землі, хапає козака за стремено, припадає до його коліна і крізь сльози вигукує:

— Спасіть!. Порятуйте!. Я бачу: ви добра людина... Вони хочуть його розстріляти..

— Кого? — збентежено запитав козак.

— Мого тата. Молю вас: спасіть його... Він невинен. Козак легко зіскакує з коня, ставить його біля крамниці. Дівчина хапає його за руку і веде до своєї хати.

* То була Хана.

У хаті галас, сварка і плач. Тут повно повстанців, що обступили старого батька Хани і тягнуть його в двір... Діти несамовито кричать, качаються по долівці, б'ються об неї ногами й головою, немов у корчах.

Як тільки кубанець увійшов, усі глянули на його й усі відразу притихли. Він випростувався і своєю бравою постаттю неначе всіх закрит, так ніби він один тільки й був тут у хаті.

Усі напружено ждали чогось важливого.

— Товариші! — звернувся він до юрби: — що ви хочете робити з цим старим жидом?

Усі принишкли і мовчали.

І от з юрби почувся голос:

— Що зробити? Убити гадину!

За цим другий:

— Розстріляти!

— За що? — спитав твердо козак.

— За зраду. Ось погляньте. Бачите — кулемет?.. Він стояв біля дверей його крамниці.

Хана крізь сльози почала причитувати:

— Хиба ми його там поставили? Чи хоч ми його бачили? То ж большевики покинули, а ми й не знали...

Кубанець уважно оглянув кулемет:

— А ну, виходьте, хто на цьому розуміється! Подивіться, лишень. Хиба не видно вам, що цей кулемет є попсований?

— Цей жид спекулянт! — вигукнув хтось

— З большевиками накладає! — додав другий.

— Не хоче дати нам хліба!...

— Товариші! Ви ж знаєте, що два дні була тут війна. Подивіться, скільки в його киндерів. Мабудь вони все поїли, що було.

Потім кубанець звернувся до Хани, що все дивилася на його благаючими очима:

— Маєте хліб?

Хана знову в сльози:

— Ми самі голодні... Вони ж уже скрізь шукали... Бачили, що нічого нема ні в кімнаті, ні в крамниці... Крамниця порожня бо через війну до міста добутися не можна, а тутешні мужики не хочуть нам продавати... Ми сами голодуємо... Он, тато висохли, як тріска...

Батько Хани, переляканий на смерть, мов непритомний усе ще стояв серед гурту, білий як сніг і нервова пропа-сниця тіпала його, що аж зуби цокотіли.

— Послухайте мене, товариші! Цей старий жид не спекулянт, бо сам сухий, як Коцій і голодний, як вовк. А нарешті він не вартий того, щоби тягатися з ним аж до отамана нашого. Ну а виж пам'ятаєте, що за самосуд у нас кара сувора. Киньмо це погане діло, ходімте разом і я вам здобуду чогось попоїсти.

Запал у повстанців уже прохолонув. Особливо їх отверезило слово — самосуд. Усі поволі почали виходити з хати. Хана проводила свого оборонця сльозами та подяками.

IV.

Небезпека.

Повстанці розташувалися за містечком на відпочинок. Мали надію, що сьогодні або завтра наша армія розпочне наступ проти червоної і тоді вони вдарять большевикам у тил, розібють їх і сполучаться з своїми.

Кубанець, що мимоволі перебував між повстанцями, поділяв ці пляни і таким чином думав швидко повернути знову до армії.

Та большевики не сдали. Вони бачили своє непевне

становище, і зараз же другого дня взяли деякі частини з фронту, кинули їх на повстанців, щоб очистити собі запілля.

Повстанці того не сподівалися, не видержали ворожої сили і як туман усі розвіялися по селах.

Усе військо їхнє зникло безслідно, як дим.

Кубанець не скотів далі перебувати між селянами й поїхав оддалік подовж ворожого фронту в надії добитися до своїх.

Відомости, що він зібрав, були такі цінні, що ради них варто було ризикувати навіть життям.

Хоч його одіж і кидалася всім у вічі, однак він не думав обмінювати її на селянську. Мав надію на власний досвід та на свого коня швидкого.

Поїхав у такому напрямку, щоб обминути ліве крило большевицької армії.

Лишивши за собою відомі йому села, їхав далі степом і дивився, щоб нікому не попадатися на очі.

Степ був порожній. Саме дозрівало збіжжя. Ниви хвилювалися, колосся шуміло, у повітрі стояли пахощі степових трав і квіток. Груді дихали легко й на душі в його було весело.

Над вечір козак помітив у далечині куряву. Звернув к балку. Там ліг і коня поклав біля себе.

Муштрований кінь слухняно, як пес вірний, лежав біля його нерухомий, мов убитий.

Кубанець із балки оглядав лаву людей, що наближалися, і побачив, що то переходить большевицьке військо, мабуть, як резерва до містечка, де ще сьогодні ранком він був із повстанцями.

Військо пройшло.

Находив вечір. Поволі насувалася темрява. Коли вже обгорнула землю ніч, чорна й хмарна, поїхав далі.

Іде тихою ступою, усе степом. Прислухається... Скрізь тихо й темно. Степ наче загадка, тільки й видно, як на далекому обрії із тьми виступає довга сіра смуга.

Кінь стомився і самого його до сну хилить.

Та нема часу на відпочинок: ще годину—другу і він може бути впевні, що фронт ворожий обїхав.

Іде... Скрізь тиша. Кінь ступає поволі... Раптово тихенько заїржав і став.

— Чи село близько, чи ворог? — помислив козак.

Прислухався.

Тут раптово спалахнуло впереді ясне світло й засліпило йому очі... Далі він побачив перед собою степ як у день. І тут враз знову стала темрява, ще темніша ніж була.

— Е! це вже не большевики, а мабуть розвідка чорних москвинів, — подумав козак і тільки що крутнув коня назад як знову степ освітився і заторохтів кулемет.

Кінь полетів як опечений.

Кулі свистали. Козак перехилився на бік, спутив голову під коня...

Світло также раптово погасло.

Козак знову як слід усів в сідлі і тут знову побачив освітлений степ, — заторохтів кулемет. На повному бігу кінь падає, а кулемет вибиває далі свою одноманітну дроб.

Біля забитого коня приник і його хазяїн, а як ракета погасла й стало поночі, перебіг у пшеницю і там сховався.

Ракети ще вилітали, вкінці темрява знову запанувала над усім степом.

Ваші Товариші.

Кубанець покинув як найшвидче небезпечне місце. Тепер ішов пішки назад. Перед ним лежало село. Хоч досі він обминав село, однак треба було йому довідатися про ворожі позиції. Він пішов поспробувати щастя. У першій же хаті його нагодували й заспокоїли, що тут поки що небезпеки для нього нема, що наша армія розтягла свій фронт і стоїть уже разом і проти червоної і проти чорної.

Скінчивши всі розмови, козак поставив у хаті свою рушницю, а сам пішов у садок спати. Він так стомився і так міцно заснув, що прокинувся аж уранці.

Увійшов у хату і почав збиратися в дорогу в надії проскочити між фронтами до своїх.

Господарь каже:

— Зараз виходити з хати небезпечно.

— А то чому?

— Уже маємо халепу: повне село кацапів.

— Коли же вони прийшли?

— А в ночі. Тепер вам треба переждати до вечера, а там ми вас проведемо.

У цей час долетів до них із надвору гомін. Хазяїн глянув крізь вікно на подвірря й жахнувся:

— Спасайтеся через те вікно в садок! — пошепки сказав він, а сам вискочив із хати в сіни.

Козак чув в сінях розмову:

— Кажуть люде, що тут у вас ховається якийсь куркуль. Де він?

— Який такий куркуль? Шукайте самі та пізнавайте, коли за цим прийшли.

Козак ухопив рушницю й тихесенько як кіт виліз крізь вікно в садок, майнув левадами і щасливо вийшов за царину, й далі в степ.

— Ну слава Богу. От лихо! Скрізь вороги наші.

Поки йшов балкою, був непомітний для далеких очей. Та от балка звертає в бік, треба виходити на рівний степ.

Козак замислився: що робити? Чи не краще в балці переждати до ночі, а тоді зовсім уже безпечно пробиратися до своїх. Ніч — мати дасть пораду й укриє.

Ліг у балці під бурянами й заснув, поклавши біля себе рушницю.

Чує крізь сон, хтось його штурхав. Лупнув очима й побачив над собою трьох озброєних армійців.

— Уставай! — командує один, а в цей час два других націлюються просто йому в голову.

— Давай пистоль і шаблю!

Кубанець став на ноги.

— Хто і звідки?

— Ваш, товариші,

Армійці зареготалися.

— Коли в наших руках, то вже наш! Чого ховавша в балці?

— Не ховаюся, а відпочиваю.

— Бреши, бреши... Може хочеш, щоб тебе тут у холодочку розстріляти?

— Воля ваша, товариші. Тільки я кажу правду. Я йду он-звідти, утік з чорносотенної армії і пробираюся до вашого війська.

— Харош гусь! Чи хто чув, щоб куркуль та тікав у нашу червону армію? Та вже зробимо тобі ласку: поведем тебе в нашу черезвичайку. Вона розбере. Ну, гайда!

— Товариші! я ж ішов до війська вашого. То ви мене туди й ведіть.

— Ладна, ладна! поведем туди, де вашого брата дожи-

дають...

Не бійсь, не один будеш там.

Повели козака назад.

Два армійці ішли побоках, а третій позад його. Ані ратуватися, ані тікати не було змоги.

Так після півдня прийшли в теж саме містечко, де козак був із повстанцями.

Бий тебе сила божа!— думав козак: — щось мов щастя стало як трястя...

VI.

В арешті.

Школа в містечку набита повно народом. Найбільше селян, що їх сюди поприводили, хапаючи, де кого трафили. Тут тепер міститься чека. Два члени її засідають поважно, допитують селян і свідків і проголошують вирік. Усіх селян, що сюди понатягали, обвинувачують в участі в повстанню і здебільшого присуджують до розстрілу. І за день тих присудів було так багато, що й саме повітря в чека було неначе кровю пересичене і таке важке, що давило всіх присутніх: і селян і свідків і суддів— кожного, хто тільки хоч на хвилину сюди заходив.

Козак стояв серед великої кімнати оточений армійцями, що його привели, і ждав своєї черги, а тим часом придивлявся до всього. Уже він ясно зрозумів, що тут порятунку нема.

Оглядаючи всіх, він побачив, що за столиком у куточку сидить дівчина й пише щось. Якесь знайоме обличчя. Устроїв у неї очі і так пильно придивлявся, що либонь і дівчина відчула на собі той гострий погляд, підвела голову і глянула на козака.

Їх погляди зустрілися.

Дівчина враз спустила очі і зблідла.

У цей час один із суддів запитав армійців:

— Хто це і звідки привели?

Ті пояснили.

— Та ми цього пташка знаємо, — вмішався в розмову один зі свідків: — бачили його серед повстанців.

— А деж, товаришу, твій кінь вороний? — запитав другий.

Козак стояв мовчки.

Дівчина знову глянула на нього. Їх погляди схрестилися. Тепер вона була спокійна.

Устала й не поспішаючи підійшла до столу, за яким сиділи члени чека і поважно промовила до одного:

— І я бачила цього молодця тут... Послухайте, товаришу: зараз ви йому нічого не робіть, а веліть одвести під арешт в окрему кімнату. Поставте добру сторожу. Прийде голова чека і сам дасть розпорядок.

— Слухаю! одповів увічливо суддя.

Коли козака виводили, він поглянув на дівчину і побачив, що вона вже спокійно сиділа за столиком і писала.

Кубанця привели в порожню клясу. Один вартовий стояв у коритарі за дверима, а другий у дворі за вікном.

Коли козак роздивився і побачив своє безнадійне становище, то сів на лаву й думав тяжку думу.

Для нього не було сумніву, що тут він уже ніяк не викрутиться, що його доконче розстріляють...

Думав і про дівчину і намагався зрозуміти, для чого вона вмішалася в його діло і як це треба зрозуміти? Він пізнав її одразу — се та, що впала його коневі під ноги, що обіймала його коліна, що благала його...

Замислився.

Його думи одірвалися, бо відчинилися двері і в кімнату вступила Хана.

Вона була сама, без вартового.

Підійшла, стисла йому руку і трагічно промовила:

— Яке нещастя! Чим я можу вам допомогти? Ви ж спасли життя моему батькові!

— Що ж ви можете? Скажіть спершу, що ви тут робите?

— Я в чека служу за діловода.

— Ну, то від вас я багато не потребую, бо знаю, що мене розстріляють. Прошу вас тільки ось про що: перше — щоб мене не зараз розстрілювали, а в ночі. Друге — щоб дали мені змогу надвечір хоч трохи погуляти тут у дворі, щоб у останній раз глянути на світ білий і попрощатися з ним. Третє — щоб на прогульці мене вартував не якийсь китаець, або кацап, що отруїть мені останні хвилини життя, а хтось із ваших жидів.

— От і все, про що я вас прошу.

Хана тільки дивилася на козака і мовчала. Вона нама-

галася зрозуміти й усе звести до купи.

Нарешті задумливо промовила:

Здається, я вас зрозуміла. Правда, сама я цього зробити не зможу, а попрошу свого жениха. Він у чека председателем. Більше вам нічого не треба?

— Більше нічого. Я й за це буду вам удячний.

Хана подала руку:

— Прощайте!

Пішла. Біля дверей стала. Обернулася, знову підійшла до козака і тихо промовила:

— Усе це я роблю для вас, бо ви спасли мого тата ...

VII.

Прогулька.

Увечері козака випустили на прогульку. Вартував його молоденький жидок. Двір школи, обгороджений кам'яним муром, зовсім порожній. Висока брама зачинена.

Козак прогулювався біля вартового, поволі ходячи вперед і назад.

Був зовсім спокійний.

Маленький вартовий напружено стояв на одному місці, якось кумедно держав велику рушницю й бігав очима за кожним рухом козака.

Коли ж побачив, що той зовсім спокійний, байдуже похожав й мугикав собі під ніс якусь пісеньку, поставив рушницю до ноги і заспокоївся.

Козак раз-у-раз проходив повз вартового то спереду, то ззаду і непомітно для нього розстьобував свій ремінний пояс.

І от в один мент накинув йому на шию ззаду петлю і зашморгнув... Вартовий без звуку повис у нього на плечі...

Перестрибнути через стіну було не так уже важко.

Козак опинився на волі.

Сонце ховалося за далеким горбком.

Щоб не кидатись в очі, скинув із себе жупан, згорнув у клунок, скинув і шапку, і так пробирався безлюдними вулицями.

Вийшов за містечко.

Тут груди його дихнули вільніше.

Насувала ніч і незабаром схвала його серед широких степових просторів.

VIII.

Мара.

Під ранок козак почув далекі постріли гармат. Вони ставали все дужчими. Було ясно, що поле битви наближається до нього.

Коли сонце почало вже припікати, козак побачив, що праворуч нього далеко впереді на шляху показалися обози, за ними гармати...

Очевидячки якесь військо відступало. Чие? Не чие інше, як большевицьке.

Шлях ожив і рухався, як велика сіра гусінь.

Незабаром і на степу показалися люде. Вони йшли проти козака і хоч були ще далеко, та пізнав у них червоноармійців... Що робити? Куди йти, де сховатися?

Перед ним—вороже військо, позад нього — чека.

Уся округа в ворожих руках, скрізь для нього смерть.

Розваживши все в одну хвилину, козак скинув із себе одіж, чоботи, шапку, усе згорнув у клунок і жбурнув у жито.

Сам же в одній білизні, босий і простоволосий розкуйовдивши голову і вирячивши очі, пішов просто степом на армійців, що пленталися йому на зустріч.

Перед собою він бачив сотні озброєних ворогів, що йшли і їхали йому назустріч, по одинці й купками.

Одні вже наближалися, а другі тільки показувалися зза горбка.

Гармати десь далеко все гримають. Праворуч по шляху військо, утікачі, обози посуваються поволі, спокійно...

І от в один момент сталося щось страшне... Шрапнелі одна по одній почали падати і рватися просто вздовж по шляху серед обозів, гармат, людей.

Коні рвалися на всі боки, ставали дибки, падали... Вози перекидалися... Гармати валялися в рівчаки... Люди як несамовиті з криком і жахом розбігалися по степу...

А шрапнелі все падали на шлях, падали й на степ. Тут армійці теж занепокоїлися, почали розбігатися на всі сторони.

Козак іде далі. Підходить до першої наляканої лави армійців. Вони здивовано його оглядають. Деякі суворо косяться й мурмотять:

Що за мара? Звідки? Чого воно тут?

Їх погляди гнівні, а все ж поспішно минають його.

Козак проходить рівною ходою, встромивши дикий по-

гляд уперед, ніби перед собою нічого не бачить.

От швидко посувається нова чорба. Хтось говорить:

— Зараз будуть зривати міст.

Козак їде просто, дивиться вперед.

Раптом струсилося повітря й почувся такий вибух, що аж в ухах йому закололо. За цим другий, третій...

Лави червоноармійців спинилися на момент і оглядаються назад. Там угорі хмари темного диму пливуть за вітром. Козак, ніби нічого не бачить і не чує, так само їде собі вперед, мов сновида. Вийшов на горбок і глянув у низ. Перед ним невелика долина, що спускається до річки. По тім боці річки — крутий беріг. По цім рівнина, а на ній ще цілий фронт армійців. Частина відходить, частина спинилася й оглядала напів зруйнований міст. Де-які обстрілювали через річку невидного ворога.

Козак рівною ходою, з виряченими очима проходить поміж армійцями просто до річки, мов непритомний!

Почуває однак, що його присутність тут є зявище зовсім ненормальне, ні для кого незрозуміле, що на нього дивляться сотні очей і сотні рушниць ворухаться, що один невдатний рух із його боку зараз же принесе йому смерть...

Чув, позад себе:

— що воно таке? Звідки тут ця проява?

— А от я зараз візьму його на мушку.

— Та кайнь! Хиба не бачиш, що се божевільний? Певне з переляку втік десь із лікарні.

Не оглядаючися козак їде просто й рівно.

Перед ним річка.

Ціла сотня армійців стала й дивляться на нього.

Не спиняючися, такоюж рівною ходою козак вступає в воду і їде до другого берега.

Армійці стоять і дивляться. Ось уже він до пояса в воді... Йому важко йти, вода його зносить... Напружує всі сили в боротьбі з течією й помірно поступає наперед...

У цей час над його головою засвистали кулі й тут же заторохтів кулемет на тім боці річки...

Армійці жахнулися й кинулися вrostіч на всі боки. Забувши про мару й покидавши рушниці, одні бігли степом вперед, другі тут же падали...

І весь той беріг укрився українськими козаками, що обстрілювали ворогів.

Козак, почувши кулемет і свист куль над головою, гадав, що то стріляють по ньому...

Пурнув у воду й пустився по течії.

Держався під водою скільки вистарчало духу.

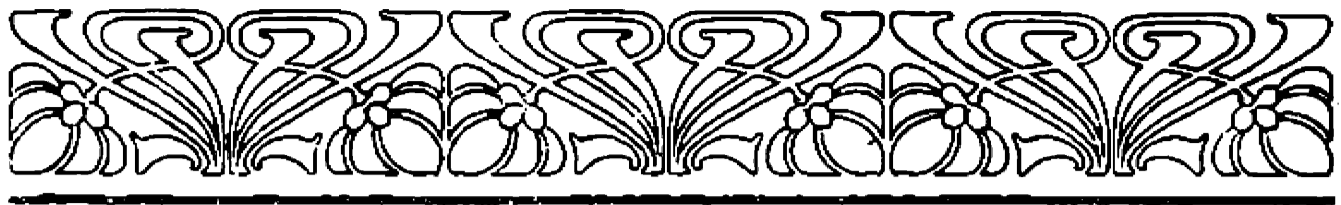
Виринув раз, схопив воздуха й знову під воду... Виринув і вдруге і знову під воду..

І тільки там спинився, де були береги порожні. Тут одпочив на мілкому, а по тім переплив на другий бік...

Наше військо спинилося над річкою, бо через зруйнування мосту не могло переслідувати ворога.

Убраний в нову одіж тогож вечера козак докладав у головному штабі про позиції ворогів і проте, що робиться там на задах.

Також емігранти.

Вони серед нас на чужині, теж розкидані, як то кажуть, по всіх світах. Різниця між нами й ними та, що їх тиха доля викинула з батьківщини раніше за нас, що блукали вони, шукаючи хліба, поодинокі а не гуртом, як ми; що й допомог їм не було ні урядових ні від чужинецьких добродійних товариств, нарешті є між ними й не Українці по крові, але Українці по духу.

Чи багато їх серед нас? Бог їх знає. Статистики їм ніхто не заводить. Але живуть вони серед нас, здебільша теж терплять злидні, а головне що більшість їх, як і ми, ждуть визволення батьківщини і повороту додому, як того свята великого, того Великодня, воскресення України, вільної від усякої напасти чужинецької.

Зустрічав я їх по всіх майже країнах, куди й мене доля кинула за останні три роки і про декотрих згадати хочеться.

Не назву її ймення, — воно нічого не додасть, щиро-українське, народне воно, бо народилася вона у бідній малоземельній, але багатодітній, селянській семі у Кобринському повіті. Дітей було одинацятєро; вона найстарша з них. Тяжкі злидні погналі батька шукати хліба на чуживі—і він знайшов його у Польщі, ставши за лісового сторожа.

Батьки, зазнавши тяжкого горя і злиднів, гягнулися з останнього, щоб дати дітям освіту, бо в ній тільки бачили порятунок од злиднів.

Але гірка була та освіта, — бо чужа й по

мові й по вірі й по оточенню. Глузували над ними школярі-товариші, перепадало гірке й від учителів, а найтяжче це ранило серце старшій дочці, бо вона краще пам'ятала свій народ, свою мову, свої пісні, в яких нещасна мати-великомучениця виливала своє горе й тугу за рідним краєм.

Так зародилася національна свідомість у старшої дочки емігрантової.

Вмерла мати, не видержавши тяжкої боротьби за існування, і старша дочка мусіла заступити матір осиротілій семі, хоч самій їй ледве йшов 14-й рік.

—Тату, чого ми живемс серед чужих людей? Чому нема в нас ні тіток, ні дядьків, ні родичів, як у всіх інших дітей тут?

—Для хліба, дитино моя!—тяжко зітхав батько, передчасно сивий од горя і злиднів.

—Хіба серед наших людей не було нам хліба, тату?

—Не було...

І впряглося молоде дівча-недоліток у працю для семі, стараючися по силі-зможі заступити матір, але й науки не покидаючи, бо батько раз - у - раз казав:

—Учіться, діти, щоб не пропасти на світі і не терпіти так, як батькові й мамі терпіти довелось.

15 літ було дівчині, коли випадково зустрілася вона з гуртком української молоді в Радомі, дістала книжок, рідною мовою писаних, побачила вперше свідомих національно Українців.

І те, що жевріло, не гасло в дитячій душі стихійно, запалало тепер пекуче в усіх закутках тої молодої душі, що шукала правди рідної, щастя свого, не позиченого — собі й меншим братам і сестрам, яких вона стала опікункою. А тяжко кривавилося те щире серце, бо бачила вона, як брати її сестри піддавалися й піддалися впливу чужого оточення і росли вже не Українцями, а Поляками.

Вони її не розуміли, бо менші були, бо не пам'ятали батьківщини, бо зросли й народилися на чужині. Вона знайшла себе, але втратила рідних братів і сестер. Ще завзятіше взялася вона за науку

й самоосвіту, добувала, де могла, й читала українські книжки.

Нарешті склала іспит на народню вчительку і одержала посаду.

Це було перед великою війною р. 1912.

„Зрозумійте обурення, бунт моєї душі, душі молодого педагога, що всі сили і знання хотіла передати дітям: я, Українка, мусіла вчити польських дітей незрозумілою їм московською мовою!“

Так пише вона в одному з листів своїх.

Був у неї наречений Українець — лікарь з околиці Білої Церкви.

Як почалася війна, він закликав її тікати з Польщі, бо становище було небезпечне. Сама вона тікати не хотіла, бо не могла покинути сімю; а поки почала збиратись у далеку мандрівку, то й Німці прийшли.

Жили вони тоді в околиці Ченстохова в лісі, де служив батько за лісника.

Добралися Німці й до того лісу; забрали у них корову, коні та иншу худобу, а батька і брата старшого арештували. Хоч і випустили їх потім з арешту, але батько з тих турбот і злиднів занедужав і вмер.

І ото лишилася вона, 20-літня дівчина, головою семі з 10 душ, з яких найменшому було 2¹/₂ роки, — без усякого заробітку, без майна, бо що було цінніше, те забрали Німці. І нічого рідного, близького, все чуже навколо; більше того: брати й сестри вороже ставилися до України і до неї, єдиної опікунки своєї, бо вона була Українка.

Тяжко бідувала вона, добуваючи хліб для семі шиттям, бо про вчителювання під час війни не могло й мови бути. Добре ще, що хоч із хатки в лісі не викинули лісникових сиріт.

Свято велике почалося на Україні: визволилася вона і стала незалежною державою.

Та для молодой сироти-емігрантки це був рай далекий, недосяжний: семя, власне менші сироти, вязали її. До того ще й довідалася вона, що наречений її, той лікарь, одружився з иншою. А тут брат її, спольщений ненавистник України, одружився з Полькою і вигнав старшу сестру, опікунку свою, з дому....

Вона мало не збожеволіла з того горя, що так шарпало з усіх боків її змучену душу. Тяжко переболіла, потім поселилась у Ченстохові і жила заробітком із шиття.

Скінчилася війна і Польща стала незалежною державою.

Від осиротілої семі лісничової почали вимогати, щоб вони визнали себе Поляками й католиками (вони були православні), загрожуючи вигнати з лісової хати, де вони тулились...

На це вже обурився й той брат-яничар, примирився з сестрою, поїхав у Варшаву до самого Начальника Держави. Довго оббивав пороги, поки достукався до нього, але нарешті добився дозволу лишитись у своїй вірі й одержав посаду підлісничого на батьковому місці.

Р. 1919, після упадку України під московською навалою, довідалася молода вигнанка, що в тих частинах України, які відійшли до Польщі, залишились українські школи. Був у неї колишній знайомий, що звав себе її другом і приятелем, і довідалася вона, що він став інспектором шкіл у Гродненщині. Звернулася до нього, прохаючи посади вчительки в українській школі; дуже швидко одержала вона призначення в українську школу коло Слоніма і поїхала туди, повна завзяття й надій, що нарешті зможе працювати для свого народу.

Але тяжке було її розчарування, коли той „друг і приятель“, колись такий ідейний, гарний, сухо й офіційно заявив їй, що, будучи на службі у польської держави, вона повинна вчити дітей польською мовою. І сталося ще гірше, ніж у тій польській школі р. 1912: вона українка мусіла вчити дітей Українців польською мовою. Не видержала вона того знущання й покинула школу та вернулася у Ченстохів заробляти голкою і жити ближче до менших сестер і братів, яким вона всеж таки була за матір.

І знову ждали бідну вигнанку тяжкі переживання.

В осени 1920 р. після катастрофи на Україні, сила емігрантів перейшла у Польщу; це було військо й уряд УНР; багато було жінок і дітей; були й приватні, не урядовці й не військові люде.

Приїхало тих емігрантів і до Ченстохова скільки сот... „свої люде, рідні люде!“ Такіж вигнанці, як і я! —подумала наша давня емігрантка і кинулась до них, як до рідних.

Але тут ждало її гірке розчарування.

Перше, що боляче вразило її, що вона майже й не чула серед них української мови: більшість балакала московською мовою. Але й ті нечисленні справжні Українці, яких вона нарешті знайшла, поставилися до неї холодно, підозріло. Хтось пустив чутку, що це польська шпіонка і її почали берегтися, обминати.

Вона почувала, що Червоний Хрест Український влаштував курси для сестер-жалібниць.

Подалася вона туди, на ті курси, з теплою надією, що зможе допомагати хорим братам-вигнанцям, своїм, рідним. У Червоному Хресті теж були прийняли її спочатку холодно, з недовір'ям, бо ганебна чутка про її приналежність до польської поліції не покидала її. Але всеж таки вона допросилася, що її прийняли на ті курси.

Три місяці науки на курсах були найщасливішими в її бідолашному житті, чула вона науку рідною мовою, жадливо хапала ту науку; товаришки згодом поставилися до неї приязніше. Але скінчилися ті курси, а роботи не знайшлося, надії на поворот „до дому“ не здійснилися; українська еміграція зголодніла, зубожіла, знервувалася, пересварилася — і ніхто не звертав уваги на такуж саму емігрантку, тільки одвічну, і ніхто не заглянув у ту душу, що так гаряче прагнула пригорнутися до свого рідного, працювати для тої батьківщини, якої вона й не бачила, а тільки виносила в серці, поливаючи гіркими сирітськими сльозами...

І досі сидить вона, сирота - вигнанка у Ченстохові і працює... у польській кравецькій майстерні і все живе надією, що загляне сонце і в її віконце і вернеться вона на улюблену батьківщину і працюватиме для свого рідного народу.

* * *

Друга живе у Парижі вже літ біля двадцяти. Ин-

ші причини, не голод, загнали її на чужину. Причин тих багато було колись.

Обжилася на чужині, роботу собі знайшла, одружена з французом і вже, здавалося, назавжди покинула край рідний, де лишилися мати й брати.

Перед війною приїздила вона разів два на Україну до своїх рідних, привозила й чоловіка свого, алеж тягнуло її потім назад у свою нову батьківщину.

Першу пекучу тугу за краєм вона почула, як почалася світова війна й „додому“ ніяк довідатись не можна було, бо й листуватися з родиною стало майже неможливо. Але в чорторії військових подій, під страхом тяжкої небезпеки для Франції та туга не давала себе відчутти так гостро, — краще сказати: ніколи було тужити.

Аж коли скінчилася світова війна, коли Україна після недовгого самотійного існування підпала під дику большевицьку кормигу і про поворот „додому“ треба було покинути гадку на довгі роки, — от тоді туга зарідним краєм охопила всю істоту нашої емігрантки. Ще більше жалю задавало й те, що манівцями випадково довідалася вона про смерть матері старенької.

Останньою краплею, що переповнила гірку чашу туги за рідним краєм, був приїзд у Париж Української капелі Кошицевої.

„Я виплакалась, як ніколи, слухаючи тих рідних наших співів“ — пише вона в одному з листів своїх. — І тоді тільки зрозуміла, відчула до дна: що я мала, що покинула, що втратила і чого мабуть уже не дочекаюся мати...

І поклала собі весь остаток свого життя, свою працю, всі здібності (а вони не аби — які) віддати на користь рідного краю.

І віддала. І працює, рук не згортаючи, над ознайомленням Франції з найкращими скарбами нашого письменства й мистецтва.

Це також емігрантка і душа її виболіла, вистраждала не менше за нашу.

* * *

Ще одна. Теж не подаю її ймення, — на що во-

но? Таких, як вони, багато-багато...

Вона родом з Білої Церкви, Полька, католичка. Я знав її ще ученицею місцевої гімназії. І ото через чотири роки зустрів випадково у Варшаві.

На вулиці спинила мене молода павянка.

— *Ranie doktorze!* — я не пізнав її, бо молоде дуже міняється за чотири роки, не так; як старе.

Вона назвала мені себе.

І дивне сталося для мене: завжди в Білій Церкві я говорив з нею по польському; а тут вона сама промовила до мене Українською мовою. та ще й назвала мене так, як звали українчата з Білоцерківської гімназії, починаючи з року 1917.

— Чи вернемося ми додому, батьку? — питала вона схвильованим голосом, а оченята її стали вогкі і міцно тиснула вона мою руку.

— Хіба-ж ви не дома Марусю? спитав я, не можучи тепер назвати її „раппо Магjo“.

— Ой ві! — скрикнула вона.

— Там моя батьківщина... там усе моє! Тут я чужа й мені все чуже...

І більше не могла говорити від хвилювання.

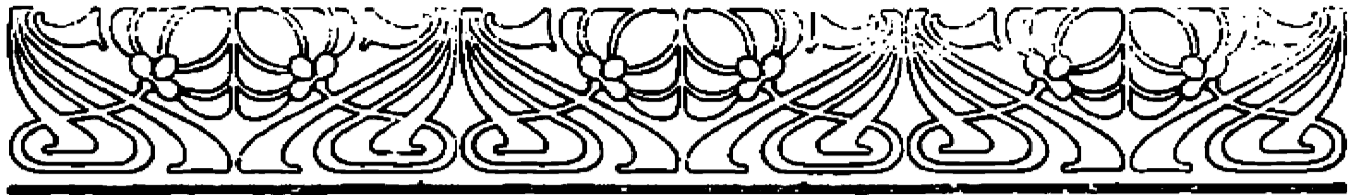
Хібаж вона не гірше за нас одчуває еміграцію, тугу за рідним?

Гірше, бо вона „між двох сил“: родом і вірою Полька, душею-ж Українка, щиріша за багатьох українців і „тоже малороссов“, що явно чи тайно прагнуть віддати знову батьківщину „під царя восточного“ православного, — однаково, чи Романова, чи Бронштейна, чи Нахамкеса.

І багато я зустрічав таких емігрантів скрізь: і в Німеччині, і в Австрії, і в Польщі (найбільше) і в Чехії, навіть у маленьких Подебрадах.

Не забуваймож і тих змучених вигнанням братів і сестер наших; душа бо їх наболіла не менше за нашу і не менше за нас прагнуть вони визволення нещасної батьківщини і повороту „додому“.

М. Левицький.

Козак.

Но Знесінню дав Біг красну днинку. Замикаю-я шалас, беру діти навперед себе тай гайда на царинку кукурудзки підсапувати. Лиш я вороне минаю, а тут за мною хтось гей з трембіти: Хазяю, хазяю, а йди суда!

Я глип назад себе, а то на моім подвірю вже козак на кони брикає. А брикав - би тобі топ р по голові; — але вертаюся. Овва! що мені зробіт? Жінка тай Аничька недома. Птаху у піддашу, а маржинку і коні у дебрах я спрятав, лиш бербеничка бриндзи, тай око горівки, тай капшук тюшюну в потайнику поставають. Як найде, пропало.

Але то хлоп май — май; шапка на бакир, пушка через плечі, шабля закрийлена, а на кони такого терху як сіна на возі.

Щось він отік смішком в мене очима стріляв. — Щось йому під чорним вусом білієся Це вже добре.

— Дедю, каже мій Василько, — я побіжу на Бистрець д'нени та дам знати, що у нас є кучмар.

А моя Калинка попісніла тай за Васильком шворк і обоє пронирили в осіці.

Нічо я дітям не кажу, бо мені встид і перед ними і перед козаком. А в голові міркую, що діти добре вгадали, що моїй перекажуть, бо Гафія це у мене друга жона май примолода, для козака не дуже безпечна. Тай ще моя Аничька від першої небіжки, десь там обі перуть на Бистреци та най знають, най сокотяться якої придибашки.

Я на подвіре, а карий кінь мені до чола зубами:

— Ти хазяй?

— Хазяй.

— Є де у тебе коня примієтити?

— Або я знаю, чи ваш кінь увійдеся в мою стайню?

— Відчиняй!

Я отворив стайню, а козак лиш глип тай каже: добре.

— Будемо товаришами, — каже, — тай мене по по-тилици лус!

— Дай Госпідку спасувати та не хорувати — кажу.

А він дав конині їсти, тай до мене;

— Ти у лісі сховав хазяйку і доньку свою?

— Жінка, вибачте за слово, сама не своя та пішла з старщенькою донькою трохи до своєї нені у гості.

— Кілько дітей у тебе?

— Старшенька Аничька тай тих двійко, що в осік скочили.

— Ти чого такий марний та чорний?

— Та - бо вижу, що і ви не біленькі.

— Я три годи війну веду, а ти біля молодої жени лежиш і вигриваєшся, як кіт на печі!

— Правда ваша, золотий мій пане!

— Ублю тебе як собаку — тай хап за шаблю.

Я зумівся.

— Ублю тебе зараз, коли будеш мене паном звати.

— Про це ми будемо жити, — кажу тай росту.

А він здіймає з терху фляшку тай потягнув сам гаразд, а відтак частвує мене.

Я відпрошуюся, а він знов до мене:—Пий!

Поскоромився і я, а він як не стане то колачі, то мяса видобувати, як не стане мене гостити аж мені сором стало. Таки так мені сором стало що аж... Несу я дар божий до рота, але так як крадене, як-би воно мене удавити мало. Пек йому оссина—думаю,—чи видів хто таке, аби гість прий-мав газду в його хаті, а газда аби все поховав тай аби не віддав чести? Посяг я за раквою, поклав масло, приніс з потай-ника бриндзі, лиш не крою хліба, бо мій гей чорний, тай не ялося йому стояти коло білого колача.

Частуємося і гостимося, як у храм на зимного Николи. Як тобі побратими, що на одній полонинці вирости.

— Як маю вас звати, — питаюся грешно.

— Петро Михайлович,—каже, тай очима мене питаєся.

— Я також Петро, — відповідаю, а він зараз за покійника дедю.

— Дедя: Василь, царство їм небесне!

— Здоров будь, Петре Василевичу, — каже.

— Аби й ви здорові, Петре Михайловичу!

Гей згуста наглить мене пити, а я чую, що то не-добре тай не кваплюся. Прийде жінка тай донька, а козак горівчений в хаті, це не мудро.

Він признаєся, що він також газда, має п'ятнайцять десятин землі, має жінку Химу, мав тройко діточок, — але однако горівці нема що довіряти.

Найко буду видіти, чи буде за дітьми та жінков банувити. Бо чоловік не світець, все до чужої запаски ласий. Та я це собі пагадав, а козак вже плаче. Видко, що ретельну правду каже.

— Не плач, кажу, добрішко моя, не плач, чій Госпідь сітенький даст, що ти вернеш до своєї газдині, на своє кресло тай діти подружиш.

А він добуває з терху шовкову шириньку тай дає мені на пам'ятку.

— Вижу, — каже, — що серце мавш добре, то зноси здоров!

Штрикнув я у піддаше, й мив курку тай гострю ніж, аби гостеви на-пожиток дати. А він цапнув курочку тай пустив на царнику.

— Облиши, — каже, нехай журиться замість тебе!

А з терху добував мяса вуджені, гуски печені, колачі плетені тай на стіл мече.

— Прийде, — каже — твоя хазяйка тай донька старша та муть вечеряти.

А мені гейби окропом лице обілляв, що я тоту дарівщину приймаю.

А кітка скакіц на стіл, а я єї долонев.

А він до мене: — Пусти, нехай їсть, вона тобі уночи служить.

Але зигарок на стіні став викукувати свої години тай кітка втекла.

А він дивиться на зигарок тай питаєся мене: вони ходять?

— Ходит, але не рядом — кажу, а сам собі думаю: Ангіль це не чоловік, зигаркори викає!

Та лиш я це подумав, а він зірвався як буря. Одну рушницю собі, а другу мені через плечі тай: — Ходім каже.

— Йду, братчіку, лиш най знаю, куда.

А він мене в потилицю: — Ти не знавш куда?

Може я вгадаю, а може дурниці гадаю, але ще нічо не кажу. Бо як ти своєї постелі не маєш, а верхом їдеш тай красно харчувш і горівку заживаєш, то тобі ще лишень хібує, най не кажу, що. Але веду я його сутками та рагяшами до яворівської Захарини. Вона на-образ як мальована борше на жидівку саманає тай красно убираєся. Запаски сухо-золотом сиплють іскри під саму душу. Пацьорки зарошують хотьби й присліпе око, а під біленькою сорочкою мечуться груди, як два клені у ятіри. Як говорить, то барвінком стелить, як подивится, то в пяти скобоче. У кругленькій ручці запашна квітка, а в другій писаний гарчик на водицю із керниці в гаю. Як іде, то ліси єї низько кланяються, гори за нею обзираються. Або сяде на коника вороного у ременях штабових тай очі селу зриває. Вона прийшла в село із злісним тай живко собі під лісом побоїк поклала. Тай таки хоть що казати ця челядина варта свій двір мати. Хочу я козака до єї хати увести, а він сіпнув рукавом тай каже:—У ліс йдемо!

— Ану зайдім на-часок, не буде жалю!

-- У ліс йдемо!

— Та-бо це мудра челядина!

— У ліс йдемо!

— Вона всячину знає!

— Ні, тай ні.

Твое „ні“ не дуже мене радує, бо якби ти набувся у Захарини, тогди на-допевне дав-би'споки моїй газдини тай донці моїй, а без Захарини ти, небоже, варівкий межі челядинами!

— Над Бистрець підемо — каже.

Коли ти Бистрець знаєш, то віді ти й Захарину знавш, — думаю собі тай покидаю пусту журу.

Входимо в ліс, а він ступає як куна легонько.

Е! це стрілець бачу.

Йду і я злегонька, так з легонька, що чую як дуплама потята у мами їсти правляють.

Вже ми на Бистреци, вже пушки в руках.

А він пливе як хмарка, а мені каже стати.

Я стою, а то: грим-раз, грим-другий раз, а з гори гей-би колода покотилася. Як-би ліс прірвався і гатив просто на мене. Скоком прилітає д'мені козак і грим-третий раз.

Я дивлюся, а то медвідь коло мене перевернувся. Гадала погань, що то я його скалічив і біг на мене. Але ко-

зак знав, що робить.

— Врубай гілля та накрій його, а завтра возом забереш собі, — каже.

А я думаю собі: ще сеї ночі заберу.

Замаїли ми вуйка тай ідемо понад Бистрець д'горі. А сарнюк від води штрикав. А козак йому у саму грудницю: бевх! Сарнюк підштрик тай покотився на зелену траву.

— І його накрій — каже.

— Та лиш він це каже, а заяць скакіц через воду. А козак пушкою гейби батогом, як трісне єго в чоло!

— Підойми тай біля сарнюка поклади — каже.

— Ану даймося на млаковинку, там заяці на квасок виходять!

Підходимо з боку, а заяці не танцюють, ні! Міркую я, як ставати але він ліпше знав. Кладе мене до першого стрілу, а сам став на мисливській прогалині, на заячій дорозі. Чую, як лист паде. Гепнув я у отару, а заяці йому під рушницю, а він лиш: бевх та бевх.

Буду я мати що збирати. Та ще звірь тепла, а орел вже вгорі кружлав — надзирає. Ех, як не стрілить козак вгору і дивися: орла як-би рукою зосягнув. Надслухаю, а орел замовк. Я глип в гору, а орел бебевх на дубину, а з дубину навперед мене.

Як ти орла зосягнув у небесах, то ти мавш бути стрілець — напередовець.

А він бере орла напротив себе і говорить як до чоловіка: Було, орле, козакови недов'ряти, було свою орлицю на скелі крильми накривати!

Оце мав бути своїй газдини вірний-превірний газда — гадаю собі.

А він заяця на плечі тай смієся: Цего—каже— понесу Захарині, а орла молодій дівчині. І справився до Захарини, а я кинувся сам звірь збирати. Зробилася мигла—треба в ночі кованим возом два рази обертати.

Аби козакова ручка світилася, аби йому легонько ходилося, аби його ніколи головка не зболіла!

Так я йому спряю, а ніч за очі хап. Повертаю я у ділок за кіньми тай наvertsаю д' хаті. Дивлюся, а в хаті ніч, світла дастбіг. Кличу я свою газдиню, кличу доньку, а хата мовчить. Я в двері, а з комори виходить моя газдиня тай мені долоню на губи. Тихо — шепче — козак коло хати.

А де-ж він, питаю. Кінь у стайні, а він либонь у селі. Це добре — гадаю собі, — що челядь пужлива, най боїться. А ви вечеряли — питаю. Ми хлиснули по лижці молока тай поховалися про всяке.

— Та де будете спати?

— У коморі під замком.

— Спіть здорові, а я їду у ліс возом.

— Та тепер коли козак коло хати?

— Він у Захарини небуваєся, то дома буде хиріти, лиш ви обі лягайте.

— Най від нас щезає!

-- Про мене — собі думаю тай коні запрягаю.

— Ночью миром, Гафійко, душко!

— Гости миром, Петрику, любий!

Тай гайда за стрілецькою марфою.

А пес мені на груди, не проситься, ні!

— Ходи, опришку, — кажу — меш вуйка сокотити.

Газдини з дітьми та Богом у кліти ночувити, а газді лісами ляшувати.

То направці лиш три перестріли на Бистрець, а возом їхати навкруги, то улицями, то потоком, то май-май забавнійше. Заки я марфу позбирав, заки вуйка розгорнув і шкіру здоймив, то й нічка пробігла.

Світає днинка лісами, а я вертаю у село.

Лиш хочу я Захарину минути, а вона коні за зубела тай д'мені: як ночували, Петрику? Миром, Захаринко, кажу.

— А відки пан-Біг провадить?

— З млина кажу.

— А дома миром?..

— Миром — кажу.

— А ви, Петрику, знаєте, що сеї ночі козаки сцурікалися долів?

— Та неволя їх знає.

— То маєте це знати!

— Тепер буду знати.

— Віді не все мете знати!

— Таже то, що чую!

-- Гай—гай—каже.

А мене щось текло. Зарвав я кіньми тай прилітаю д'хаті.

Гафіє гив, а виходи з клітки!

Аничько-гив, а поможи дедеви фіру розборсати!

Тихо як у печері.

Йду я до комори, а двері незамкнені. Я в середину а тут на лудинню спить Василько тай Калинка, а газдині тай Аничьки дастбіг! Ій-га, це вже щось буде. Гадки бють голову, як гаджюга. Пек йому осина, де жінка й донька попрпадали? Може досвіта маржинку напоюють? Ей-де! Може пішли трави коровам до придою? Ой-ні! Може пішли під фігуру оченаші зговорити за тото, що неприятель уступився? Ага, уночи зо-страху утекли до свахи? Ану я зараз відознаю. Вихожу на цісарську дорогу, а вїт на мості:

— Ти повдовів, саняку Петре?

— Ага, кажу десь ця пішла з доньков, віді до мами!

— А що ми даш, що не до мами?

— Та куда-ж-би інде?

— Либонь їм, братчіку, на Кути доріженька, на Кути!

— Ей спасувте, вїточку!

— Ба, що ми даш?

— Кажіт, вїточку, а дековать буду.

— То аби-с знав, що твоя Гафія тай твоя Аничька пої-хали долів з козаком чорним!

— Хто аби так здоров, вїте?

— Аби я так здоров — каже вїт.

— А вам хто це казав?

— Мої очі мені казали: Гафія сиділа ззаду, а Аничька зпереду, а козак в середині.

— Моя Гафія тай моя Аничька?

— Твоя Гафія тай твоя Аничька!

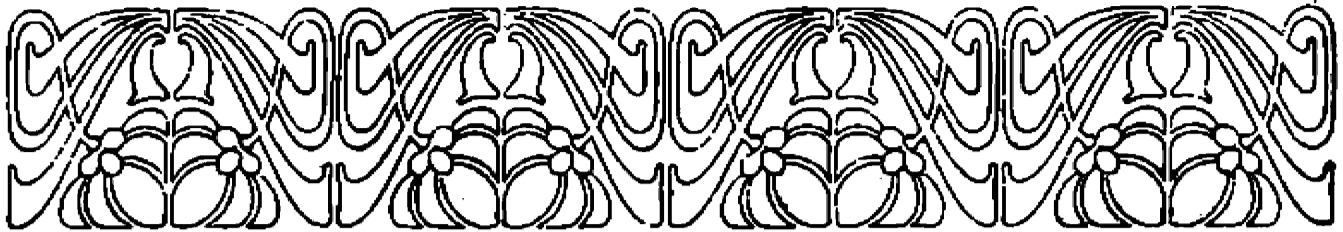
— Миьоца і сина і духа світого!

— Хоть і ще раз хрестися!

Ну, міркуйте собі, добрі люди, що то в: Козак!..

Пояснення менше зрозумілих гуцульських слів.

Варівкий—небезпечний, непевний. Гаджюга—молода смерічка. Гив—гов. Дельо—тато. Кліть—комора. Кресло—майно, господарство. Кучмар—що ходить у кучмі (кучма-папаха). Лудинне—одяг. Ляшувати—бушувати. Маржанка—худібка. Марфа—товар, край. Мигла—купа. Осік—проріджений великий ліс. Отін—лібв, гейбв. На три перестріли—на троє говей. Побойн—дашок. Попісніти—абліднути. Потята—пташенята. Придабашма—пригода. Пропринути—зникнути, пропасти. Рагаш—доріжка, витовчена ковбачи (зрубана деревом), спускалися по вирубанню згорн відл. Равва—посудина на масло, „ящик“ (на Поділля). Саманати—подобати, скидатися. Саняну—Сивку! Сометитися—стерегтися. Спасувати—жартувати. Сцурі-натися—відступити. Терх набір, вюк Темло—торкнуло. Челядня—холодниця. Шворк сїяць! Шириньма—хусточка.

Єдиний фронт.

Хвилева неудача незалежницької політики на Великій Україні викликала в нас ту горячкову працю над „підведенням підсумків“, яка звичайно характеристична для моментів „передішки“. Тепер причину нашого лиха, а разом і програму відбудови винайдено. Знайшли його як раз ті політичні кола, які катастрофу національного будівництва в першій лінії завинили: наші демократи. Довгий час лунали в сім таборі нарікання на зле функціонування партійної оркестри, довго, подібно квартетчикам Крилова, взивали вони своїх пророків привести в порядок їх банду аж поки ті не знайшли секрета: квартетчики — „не так сиділи“... — Зробіть єдиний фронт, орekli партійні провідники, а тоді:

„Мы вѣрно уж поладим,
Коль рядом сядем —
тогда пойдет уж музыка не та“ —

Сю раду криловського єдинофронтowego осла і взяли собі за девізу наші демократи.

„Горожанський мир“, „згода в сімействі“, „єдиний фронт“ сі ідеї стали раптом останнім словом політичної мудрости кожного з філістрів, що вважав себе державним мужем, і ні одна розправа сих державних мужів про причини невдач визвольної боротьби не кінчилася без стереотипного висновку про недостачу національної єдности, яка згубила все.

Справа з „єдиним фронтом“ стала актуальною, як на вигнання, серед недобитків наших „партій“ генералів без армії, так і серед їх нечисленних сторонників у краю. Через те, що ті елементи на Україні, які хоч ворожі Росії, порвали

з ідеологією наших „партійників“, не мають змоги публично висловити своїх гадок, — виглядає, що платформа наших „єдиnofронтівців“ дійсно є платформою воюючого українства. Се, розуміється, величезне непорозуміння, а відкрити його — завданням сеї статті.

Чи дійсно „малоросійская шатость“ була причиною фатального висліду кількалітньої національної боротьби? Так, але в тім значінню сеї „шатости“, про яке буде мова нижче, а в ніякім разі не в тім, як її розуміють сторонники горожанського миру. Чоловік, який ліпше від соціологів і практичних політиків визнавався на законах суспільної динаміки, — Наполеон сказав свого часу:

„Люде, які змінили світ, ніколи не осягли сього через зеднання провідників, лише завше через розворушення мас. Перший спосіб провадить тільки до ріжних інтриг, і до другорядних вислідів. Другий — се шлях генія, який змінює обличчя світа“.

Про сей другий шлях знали всі революціонери, починаючи від основоположників християнства і магометанства, а кінчаючи членами французького конвенту, Кромвелем і більшовиками. Але не знали того наші партійники. Не знали, що політичний успіх осягає той, хто імponує масі силою своєї віри, неугнутістю своєї волі, а не той, хто ліпить до купи ріжні політичні групки, вишукуючи поєднавчі формули і змінюючи свої політичні переконання відповідно до „завдань моменту“. В сім і лежить прокляття нашої демократії та її провідників.

Що значить єдиний національний, чи там національно-демократичний фронт? — се значить вироблення спільної політичної платформи, яка обєднала б у спільній акції, по змозі, всі національні (згл. всі національно - демократичні) угруповання, „партії“ та кліки. Гасло на перший погляд чудове, і для всіх, хто й досі, як би він не звався, соціаль-демократ чи соціаліст-революціонер, живе ідеями „Кіевської Старини“ чи „Громадської Думки“ -- ліпшого гасла й не знайти. Лише воно має дві істотні вади. Воно уважав вже за рішені два питання, які треба щойно розв'язати, щоби признати рацію нашим демократичним політикам. Перше: чи метода „розворушення мас“, якої досі вживали сі політики, дійсно оправдала себе, так, що обійдеться і без її перегляду? Так, що вистане лише механічно сполучити на одній платформі „вер-

хи“? А друге: коли правда, що кожда активна група повинна мати „думу і волю єдину, то чи се значить, що сю активну групу треба ліпити з усіх національних (згл. національно-демократичних) груп? Чи се значить, що боеву армію націоналізму треба формувати так, як формував залогу свого корабля праотец Ной, беручи до неї по парі всіх чистих і нечистих звірів?—Наші демократи мовчазливо притакують на сі питання. Тимчасом обидва треба рішучо заперечити! А коли їх заперечити, то в тій хвилі усунеться ґрунт, на яким будують свої комбінації єдиногофронтіві Талейрани.

Передусім теперішня панацея демократів зовсім не є щось нове. Єдиний національний фронт був у нас все. Був він за Центральної Ради, був за гетьманщини (Національний Союз), за Директорії, за якою ліві демократи ішли з обовязку, а праві з політичної трусости. І не зважаючи на се виграли не лиш українські демократи зі своїм єдиним фронтом мусіли капітулювати раз перед Керенським, який не тільки не мав по своїй стороні єдиного фронту російських партій, а навпаки вів завзяту боротьбу з царистами, кадетами і большевиками. Вдруге скапітулювала українська демократія за часів Національного Союзу і Директорії, і то незважаючи на те, що єдиному фронтові української демократії нічого подібного не могли протиставити большевики, змушені в той час змагатися з Денікіном, Колчаком, Вранглем і Англійцями на Мурмані. На погляд наших демократів се парадокс, але факт лишається фактом, парадокс діснійстю, а розумовання наших демократів пустим теоретизуванням, що „коль сядем в ряд“, то „музыка пойдет уже не та“ — не справилися.

А здавалось, що так легко булоб переконатися, що російська революція в тім відношенню не робить ніякого виїмку. Візьміть велику французьку революцію.

Чи був там „єдиний революційний фронт“, — ся на думку наших філістрів, істотна передумова побіди? Було все, що хочете, лише не се. Була горожанська війна, була Вандея і Тульон, була Жіронда. Була завзята боротьба партій серед самих революціонерів, між конституційними монархістами і республіканцями, жірондистами і монтанярами, цілком як тепер між большевиками з одної сторони, а меньшевиками й „ес-ерами“ з другої. Були безперестанні перевороти в Парижі, і зради генералів на фронті, і не зважаючи на се все,—осамітнена, роздерта внутрішньою боротьбою

революційна Франція перемогла цілу скоалізовану Європу, в якій панував тоді повний „горожанський мир“.

Або недалекий приклад Італії. Так довго, як різні парламентарні чарівники і майстри закулісових пороазумінь між кліками ліпили „єдиний демократичний фронт“ з позбавлених всякого почуття відповідальности і просто особистої гідности фракцій,—лишлася Італія нездатною до жадної акції, спаралізована в середині, ослаблена зовні. Це становище радикально змінилося шойно тоді, коли на чолі країни став чоловік, який не завагався покласти кінець єдинофронтівому балакунству італійських центральнорадянців і убравши їх у спасенний намордник, звернувшись через їх голови до маси. Дальші випадки показали, що Мусоліні не перецінював цивільну відвагу своїх противників. На історичнім засіданню римського парламенту, коли ухвалено диктаторські повновласти новому премєру, половина демократичних крикунів абсентувалася. Показалося, що серед усіх цих демократів, соціялістів і комуністів, єдиним відважним оборонцем засад демократії був... пралат Дон Стурдза і його партія.

Мимоволі насувається питання, що зискалаб Італія, що зискавби новий премєр, колиб з такого матеріялу захотів ліпити єдиний фронт? Чи не вийшлоб з того щось, як з глини куля, і чи не ліпше зробив він, відсилаючи цих „людей“ в куток статистів, резервуючи для себе і для своїх авансцену? Чи не добре зробив для Франції старий Клемансо, засадивши в тюрму Кайо, замість пертракувати в імя „єдиного фронту“ з ним, а значить і з Німцями, й сим не дав зникнути в нації духові відплати, й привів її з Бордо до Версайля?

Уважне стеження політичних випадків „вчора“ і „нині“ показує отже цілу хиткість твердження наших демократів, для яких вимога єдиного фронту — вимога дня. Отже одно з обох їх тверджень, що активну групу треба ліпити по можливости з як найбільшого числа подібних до себе „партій“, не витримує осуду історії. В переворотові моменти хоч і маленька групка, але з ясними цілями, волею та імпульною масі зробить більше, ніж механічне сполучення лінивих думкою і хорих волею численних „партій“, які готові міняти свою думку з кожним новим фактом або провокацією, а свою волю — в залежности від всякого приказу тих, які в даний момент „на возі“.

Друге твердження демократів, яким вони узасад-

нують свою панацею єдиного фронту, се мовчазливо, як аксіома прийнятій погляд, що сама політична акція кліки, що робила досі нашу політику (всіх сих ес-деків ес-ерів, ес-ефів і пр.), їх спосіб „розворушити маси“, були цілком відповідні, що отже, проводячи ту саму політику і вживаючи тих самих спосибів далі, вистане лише міцніше звязати між собою верхні активні групи („партії“) або деякі з них (утворити „єдиний фронт“) — і справа буде виграна..

Колиб се справді було так, у Києві скоро знову тріпотів би прапор УНР. Але так не є, так зовсім не є. Наші демократи роблять собі непотрібні ілюзії. Не в тім була причина даремности дотеперішніх зусиль нації, що ті, хто став на її верху, не могли погодитися між собою, — і не в єдиному фронті революційних груп причина перемоги Робесп'єрів і Лениних. Причина сього була та, що на провідників нації вийшли там Сен Жюсти, Карно, Ленини і Держинські, а в нас—криловські персонажі...

Першою передумовою, аби якась група ділала на маси і вела їх за собою, є представити сим масам свій ідеал у формі яскравого, ділаючого на їх фантазію образу. Лише фасцінуючий уяву мас образ, створить коло сеї групки атмосферу виїмкового волевого напруження, героїзму і посвяти, які пхають маси до чину під проводом сеї групи. Для того програмові кличі активної групи мусять бути, хоч фантастичні й нездійсненні в повнім обсягу, — але категоричні і ясні... Для того, як що хочемо зєднати маси для якогось ідеалу,— ніколи не повинні представляти його здійснення в формі одного по другім наступаючих етапів, лише в виді вражаючого уяву юрби образу моментальної катастрофи. Так представляли своїм масам свій ідеал провідники великої французької революції-перевернення тронів і вівтарів, винищення до ноги всієї європейської аристократії в один страшний і святочний *dies irae*. Так представляли масам свій ідеал большевики, викликаючи в їх фанатичній уяві страшний і величний образ „дня мести народной“, кидаючи, як Франція 1789 року, рукавичку цілій Європі, „скидаючи в море“ Антанту в Одесі, Англію на Мурмані. Ідеал, показуваний масам в сих образах, повинен бути передусім простий та ясний, як большевицькі „долой войну“ і „грабь награбленное“, не допускаючий жадних „але“, ніяких „з одної сторони... з другої сторони“, ніякого резонування і доказів. Він може

бути невикональний, абсурдний (аби лиш будив інстинкти епохи) але мусить бути ясний, і дразнити фантазію, викликаючи ентузіазм в масах.

Хто знає штуку збуджувати силу уяви мас, той знає також штуку правити нею. Коли наша демократія скінчила фiasco, то якраз тому, що не знала ніодної з сих штук, а зовсім не тому, що всі не „усѣлись чинно въ рядъ“. Фасцінуючому образу світової революції, яка не знала компромісів, протиставляли: наші політики ідею націоналізму (але без шовінізму і ксенофобії), державности (але сфедерованої), демократії (але з радами), пізніше радянства (але демократичного), ідею народа-господаря (але рівноправного з меншостями), нарешті ідею війни за рідний край (але з застереженням — „да мине нас чаша сія“). Чи такі гасла могли зафасцінувати юрбу вражаючим її уяву образом великого ідеалу, збудити ентузіазм мас, привабити широкою безкомпромісовою програмою?

Свого образу не могли наші демократи дати масам тому, що самі його не мали. Тому, що їх угодовим у самім заложенню натурам була чужа всяка яскрава, всяка величава ідея. А ще й тому, що до свого ідеалу не приносили вони ні тої ексклюзивности закоханого, ні того фанатизму віруючого, які стрічаємо в діячів революції 1789 у Франції й жовтневої 1917 в Росії. Того фанатизму, тої ексклюзивности, тої незахитаної віри в свою ідею, її бездоказової й безперестанної аффірмації, якими одиноко імпонується юрбі й ведеться її за собою і яка є другою передумовою успішного ділання на маси. І власне сеї непохитної віри в свої незмінні ідеали українська демократія не мала. Чи могла імпонувати масам ідея, яку її жерці безперестанно толкували в інший спосіб? Яку сі жерці самі в негідний спосіб понижували, як напр. на скандальнім процесі перед Німцями в Києві, де засів на лаві обжалованих б. премер УНР., премер з волі української демократії, що кликав Німців до краю? — Як могли збуджувати в масах пошану до своїх ідеалів люде, які, як президент Центральної Ради, вистосовували до російських червоних окупантів „челобитну“, які — як самі казали — „через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понищених большевицькими генералами“, простягали катам жебрацьку „руку згоди“, готові „працювати під проводом“ Раковського, „Борітеся-Поборете“

ч. 10, 1921 р., Відень.) Як могли імпонувати масі „політики“, як той другий премер. що колись їздив шукати в Одесі помочи Антанти проти большевизму на те, аби скоро потім назвати перед російським судом цілий український визвольний рух бандитизмом? (гл., Дело членов Ц. К. У. П. С. Р. Харків, 1921 зізнання Остапенка). Або, які не уявляла собі „відродження нації“ інакше, як через компроміс з пануючою силою: Росією Керенського, Раковського, — інакше як через використання легальних можливостей, вчора „інструкції“ тимчасового уряду, нині — совітської конституції. Яку віру в свою справу могли мати ці політики, для яких кожда декларація, кождий новий указ Москви — як для гоголівського городничого сон про руді миші — звістували зміну політики відносно України, і зміну їх відношення до Росії? Яку віру могли вони передати масам? Як могли спонукати їх іти за собою? — Фасцинуюча величність, ясність ідеалу і тверда віра в нього — се були дві перші передумови успіху групи, що хоче стати виразником волі певної класи або нації та їм імпонувати. Третьою такою передумовою є енергія при переведенню своїх цілей в життя, непохитна воля накинути ці цілі масі. Сеї волі також надаремне шукалиб ми в демократів. За кождим вчинком діячів 1793 року у Франції, чулося неперибираюче в засобах змагання накинути свою волю *coûte que coûte* і масі і противникам. Французька революція послала на смерть комуніста Бабефа і провідника роялістів герцога Енгієнського, у нас були великодушними з заговірниками, з права і з ліва. Большевицька Чека з її шефом Дзержинським допускалася масових убивств, але ці убивства проголошувано актом державної влади, актом плянної боротьби з антидержавними верствами, — і такі акти ділали на фантазію мас, які знали, хто їх робить. Можна сміло твердити, що лише сими методами привернули большевики авторитет влади, розхитаний війною і революцією. У нас натомість могли тільки здобути-ся на крадіж Доброго, на убивство Пятакова, гр. Келера, Болбочана, Отмарштайна, акти, про яких тяжко було довідати-ся хто їх зробив, і які вже для того самого, навіть коли вони виходили від влади, вже через їх тайність не служили скріпленню її авторитету. Одночасно свідчили, о скільки походили від влади, про брак цивільної відваги, страх взяти відповідальність за свої вчинки, нездатність на великий жест, який певно не лишивсяб без вражіння на маси. Чи така влада могла комусь

імпонувати?

Французька революція в лиці Комітета Публичного Безпеченства тероризувала Конвент, а в лиці генерала Бонапарта розігнала парлямент Директорії. Большевики розігнали всеросійські Установчі Збори. Не вхожу в оцінку сих фактів, але, як подібний вчинок Муссоліні, свідчать вони про велику цивільну відвагу, почуття відповідальности і жажду панування — есенціональні прикмети всякої влади, яка хоче бути справжньою владою. Ні одного подібного жесту не знає наша демократія. Дискусійні клуби, якими були Центральна Рада, Трудовий Конгрес, займалися скільки хотіли дебатами і скільки хотіли наражали державу на небезпеченства своїм невідповідальним і безплідним балакунством, — ні Бонапарт, ні Ленін у нас не знайшлися. У нас ніхто не спішився взяти в свої руки владу, а всякий — перекинути її на „парлямент“ або на збіговище представників по можливости більшого числа „партій“ або „народ“. Розгонятиж ради республіки відважувалися наші „Бонапарти“ тільки на еміграції... Влада нашої демократії ніколи не зраджувала атрибутів влади, а вражлива на се маса не слухала її. В найважніших моментах виступала анонімово, криючися за параваном „народнього представництва“ або нанятих Рінальдо Рінальдінів. Що дивного, що її перестали зауважувати? Наша демократія не могла дати масам ні великої ілюзії, ні заразити їх великою вірою, ні дати приклад великої волі, не могла захопити маси. Кождий її крок був націхований поміркованістю, трусістю, акуратністю і нерішучістю філістра.

В своїй „Політичній психології“ каже Ле-Бон: „Ті, хто дійсно вміють опановувати людей, зачинають від того, що зводять їх, і тоді зведена істота, юрба або жінка, не має вже інших думок від того, хто її звів, ні иншої волі“.

Сих прекрасних прикмет не мали наші малоросійські зводителі, і в тім тайна їх неуспіху в масах. Вони не мали ні яскравих ідей, якіб звабили юрбу, ні віри навіть у ті, які мали, ні волі накинути їх масі. Їх ідеї, віра і воля безперестанно хиталися, і в сім і була та „шатость черкаская“, через яку все в нас пішло до чорта, а не в тім, що не було єдиного фронту нездатних ні до думання, ні до акції людей. А коли так є, що поможе ї тепер інакше розсадження наших музикантів? Нема нічого легшого виставити їх в одну лаву: вони так скоро позбуваються своїх вчорашніх переконань!

Особливо, коли в десятій і в сотій раз жорстока мова фактів переконає їх у тім, у чім уже давно був переконаний кождий політик з пересічною логікою і з пересічною здібністю оцінювати явища щоденного життя. Але від одної резолюції Совнаркома або промови Троцького в єдинім фронті повставала нова метушня і дезерція. Звичайно скоро сподіванки московських „ходаків“ показувались болотяними вогнями, так само, як і та „праведная земля“, якої вони там шукали. Тоді „ходаки“ вертали, як блудні сини, скрушені додому, проповідуючи своїй аудиторії, від якої дістали патент на геніяльність, — що вода, всупереч резолюціям Совнаркома таки дійсно мокра, а вогонь пече навіть по ухвалах Комуністичного зїзду. Блудні сини калялися, але фронт уже зламано, провокація вдалася. . .

Чи варто ліпити єдиний фронт з такого матеріалу? Що за потіха, що зібравшись всі разом і „вложивши персти своя“, вони повірять в чудо і знов здобудуть віру? Не три, один раз не встигне запіяти півень, як вони відречуться своєї віри. . . Що за потіха, що в мінуто п'яного каяття кождий з них, подібно Міті Карамазову, бється в груди і зве себе „подлецом“? П'яний чад мине, прийде нова нагода і з нею нова „подлість“, новий розвал фронту аж до нової гістерії, і до нового каяття, і т. д.

Що з того, що навчені гірким досвідом, вони тепер поволі стрясають з себе колишні федералістичні й комуністичні мрії, вертаючи до націоналізму? Що сею дорогою треба було йти, ясно було ще тоді, як українськими руками здушувалося повстання Полуботківцв, ще тоді, як писалося гумористичну деклярацію Директорії (а були голоси, що твердили се ще тоді, а не *post factum*). Але тоді наші демократи сього шляху перед собою не бачили. Деж запорука, що в новій ситуації вони ліпше визнаються? Навпаки, ціла їх психіка свідчить про те, що вони знов заблукають між трьома соснами, наражаючи на страшні шкоди справу. — А зрештою хочби й присвоїли собі якусь геніяльну концепцію, чи ж будуть вони в стані вдихнути в неї той запал віри, який передається масам, чи знайдуть в собі енергію накинути їм нові ідеї? Ціла їх політична культура, культура маломісточкового „частного повѣреннаго“ або „бухгалтера“, не дозволяє дати при- такуючу відповідь на сі питання.

Не тішитися, а сумувати мусимо, що в той час, як

„Украинская Жизнь“ і „Нова Рада“ проголошували лояльність до царської Росії в 1914 році, або коли Центральна Рада капітулювала перед засудженим уже на політичну смерть Керенським, — що в той час був у нас „єдиний фронт“. Чи не ліпше булоб колиб тоді хтось сей фронт опортунізму розірвав? Чи не ліпше булоб, колиб ми тоді замість єдиного фронту „умѣренности и аккуратности“ мали хоч невеличку, але енергійну групку, яка могла передбачити події і поставити все на карту? Якаб не вважала ворога за приятеля, не тратилаб часу на закулісові угоди з клікою Керенського в той час, як треба було робити революцію з масою? Якаб не бачила в кождім підступі уступку, не впадалаб у телячий захват від кождої провокації і не простягалаб по кождій програній „над трупами товаришів“ руку згоди переможцям.

На прилучення цілого „свідомого українства“ до такої знаючої свої цілі енергійної групи не довелосьб довго ждати. Прийшлиб усі і кождий зайняв би відповідне своїм талантам становище: один пишучи текст до фільмових драм або розправи про „єврейське“ питання, другий закладаючи хліборобські академії, третій викладаючи історію літератури, і т. д. Тодіб, але лише тодіб і повернувся наш єдиний фронт. Іншого способу нема. Не в браку єдиного фронту, наша біда не втім, що серед „партій“ не вдасться досягнути „думи і волі єдиної“, а втім, що взягялі не видко серед них ніякої волі і ніякої думки. Біда втім, що інтелігентське покоління, що вийшло з міщанських кол Великої України ні морально, ні умово не було приготоване до ролі провідника національної революції, що серед нього не знайшлося хоч маленької групки, яка сю ролю зумілаб відіграти. Люде сього покоління були правдиві *déracinés* „вирвані з корінням“ з того ґрунту, на яким зросли. Немногі з них, які ще міцно стояли на сімнім ґрунті, одідичили брак політичної культури від віків засудженої на політичну бездіяльність кляси. А більшість не мала нічого з психології селянина, хоч позбавленої ясних політичних гадок, але потенційно революційної та упертої в перепровадженню своїх ідей. Більшість інтелігентського покоління сього періоду мала цілком міщанську психіку сього маломістечкового оточення. Сю психіку переносили вони і в політику: нездібність орієнтуватися в зявищах, які виходили по за їх вузький овид, страх риску, брак самостійности в осудах, та всі чесности старого українофільства-сентимен-

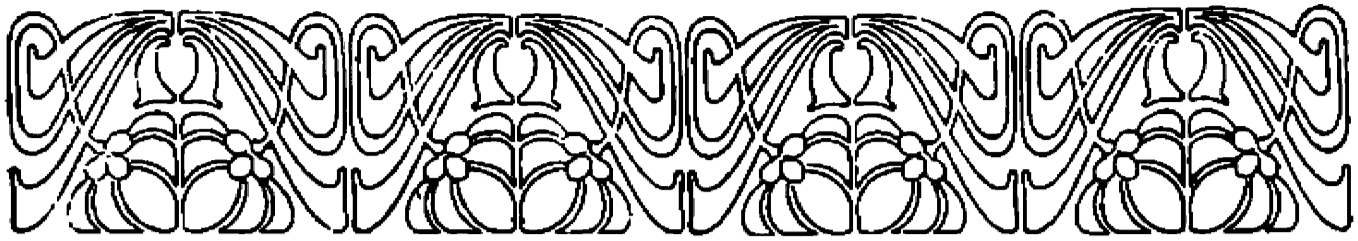
тальне народолобство, безплідний лібералізм, який не дозволяв „командувати“ народу, лише його слухати, нехить до всіх атрибутів усякої влади, до армії до кари смерти, до держави взагалі, гуманітаризм, інтернаціоналізм, глядання чужої помочи, переконування противника яко метод політичної боротьби (ремінісценцією сих новорадянських метод є акція соціально-„ходаків“) і пр. Се старе українофільство, що живе й досі серед наших „партій“ та єдинофронтовців, уже видало все, що могло і розкладається на наших очах. На „зарѣ туманної юности“ в нації збуджувалася любов до „рідної мови“ та історії, коли ходило о втягнення маси в соціальний рух без власних політичних і національних цілей, се українофільство могло ще бути користним. Вже з вибухом революції 1917 року виявилася його імпотенція і нездатність опанувати великий національний рух. Тепер ся течія гангреноує. А їх заграничні публікації, від яких віє прекраснодушною задухою старої „Громадської Думки“,колись вражали своєю милою наївністю, тепер від них заносить „пошлостю“. Ні на еміграції, ні в краю іхтіозаври вмираючого українофільства політично не творять вже нічого.

Сучасна хвиля потрібує не одної армії,зліпленої з політичних недотеп, „сменовеховських“ пройдисвітів, честних, „подлеців“, „кающихся дворян“,—лише залізної мітли, якаб вимела сміття з нашої хати.

Піднятися сього завдання може лише нове покоління в краю, нові люде, що вирости в огні останніх подій, чужі розніженій психології та філістерських навичок вмираючого українофільства. Піднятися сього завдання може група людей, що вийшли з сього покоління, яка зумілаб імпонувати і „партіям“ і масі. Одним — поставленням їх перед доконаним фактом, другій—ясністю своєї програми, безоглядною вірою в неї і волею перепровадити її, не оглядаючися ні на що. Яка б згуртувала націю коло якоїсь великої ілюзії, шукаючи контакту з нею, а не з кліками.

Ся праця найактивніших елементів серед нового покоління на Великій Україні вже зачалася. Від її успіху залежить доля нашої національної справи. Щож до „згоди в сімействі“ і шукання єдиного фронту „партій“—се завдання можна спокійно полишити криловським музикам. Чи їм їх діло вдасться, чи ні — справі визволення нації се не допоможе ані не пошкодить.

Дм. Донцов.

Поїздка в Галичину в 1889 р.

(Зі споминів).

Влітку 1889 я мав поїхати до Львова на кошти київської „Старої Громади“, котра що року виряжала до Галичини когось зпоміж молоді для поглиблення його національної свідомости. Крім завдання подивитися на український світ поза російським вікном, я взяв на себе перевести, повертаючись, заборонені до ввозу в Росію книжки львівського видання. Від нашого радикально-демократичного, як ми себе називали, гуртка віз для пересилки або передачі через когось листа до М. П. Драгоманова. Під той час намічалось розходження Драгоманова з частиною київських громадян. Драгоманів в умовинах західно-європейського життя еволюціонував у своїх поглядах, скристалізував їх і щедро користувався вільним словом для освітлення і оборони української справи голосно на всю Європу; тимчасом як київські земляки-однородні, під гнітом російського режиму, з колодками на устах, залишалися на старому становищі, користувалися старими методами, а часом і схибляли. Звідси поріжнення. Відірваний довгий час від Київа Драгоманів почав відчувати на чужині те поріжнення, а з ним і зміну до себе особисто поважної частини земляків, відчув похил той частини до короткозорого боягуства та опортунізму, часом і відхилення від наукової істини і гостро, нетерпляче на все те реагував. Київська молодь, в значній частині ми в тому числі — як в ідейних, так і в тактичних питаннях природно, гарячіші від старших громадян — стали під прапор Драгоманова; отже ми йому про це писали,

Їхав я не сам. Вибрався також на свій кошт Богдан Кістяківський. Ще їхали Дегени: брат Сергій і його дві молоденькі сестри, одна 18-ти, друга 15-ти літ. Освічена й інтелігентна родина російського генерала Дегена (його дружина, три сини - студенти й дві дочки) були українофілами в найкращому розумінні цього слова. З ними заприятнилася частина нашого гуртка, часто просиживали у них вечери, обмінювалися думками, жартували, слухали гарну музику або читали новинки зі свіжої книжки „Вѣстника Европы“, чи „Русской Мысли“. Особливим успіхом в семі Дегенів користувався Арабажин, що того року й заручився, а пізнійше й побрався зі старшою Дегенівною. Дегени їхали на літо до Закопаного; по дорозі Сергій мав на короткий час задержатися у Львові, щоб зібрати в бібліотеках потрібні йому наукові матеріали. Подорож стала немов би спільною справою гуртка, що збирався у Дегенів. Моя місія „пачкаря“ вимагала обговорення пляну. Для майбутнього листування видумували терміни, щоб покривати перед перлюстрацією небезпечні слова й прізвища (наприклад, книжка — „білизна“, Франко—„негоціант“). Арабажин видумав шифр. Я вибрав собі на час перебування в Галичині псевдонім—Левк вський . . .

Ми були в тому віці, коли дозволено думати, що на твій конспіраційний дотеп не народився Шерлок Холмс. Арабажин, що попереднього року їздив до Галичини і вже досить добре орієнтувався в тамошніх справах і людях, давав мені практичні поради, кому зі старших діячів маю „поклонитись“, які теми розвивати в розмовах з молодіжю, на що подивитись . . .

Виснажений я був тої весни тяжко. За півтора місяця перейшов девять іспитів з довжезних курсів. Але три предмети з історії Риму відложив на осінь. Забирав з собою до Галичини товстючі „лекції“ проф. Кулаковського, щоб десь на карпатському згір'ї під смерекою вчити. Не знав, що вони придадуться в безконечні дні відсиджувань . . . не під смерекою. Втома не перешкодила мені перти пів світа, від Кадетського шосе аж на Звіринець, куди перебравсь Ев. Деген з Арабажином, на останні наради перед відїздом. Приходили Кістяківський, Лаппо - Данилевський, часом Дегенівни.

На другий чи третій день після приїзду до Львова, коли вже й у Франка були й у Павлика і з гуртком молоді, що коло них купчилась, познайомились, мене запросив пере-

братися на його помешкання хтось із студентів. Укогось так само, здається, оселився й Богдан. Уряжалася незабаром мандрівка в гори. Я з Богданом належали до складу мандрівників. Тимчасом, поки лагодилися до мандрівки, я виконував програму, начеркнену на Звіринецьких кручах, але не зовсім точно. „Поклоном“ обмежився, здається, тільки одним: проф. Ом. Огоновському, як представникові науки, якій я хотів присвятитись. Зустрів дуже привітне прийняття і поніс додому та побожно сховав до валізи першу з книжок, які мав перепачкувати на той бік: „Історію рускої літератури“, яку потім мусів з сердечним болем покинути у Франка. Оглядався навкруги великими очима, бо й справді, життя Львова, хочу сказати, тих нечисленних кол, що були в площині мого зору, котилося зовсім не так, як у нас. Почати з того, що люде тут ніколи не байдикували. Видавалось якось так, що навіть їх відпочинок, гулянка відбувалися пляново, розмірено, неначе складова частина праці. Ну, нехай би ті, що запряглися до життєвого воза і відбувають свою трудову повинність, а тож і ті, що ще крім науки не мають обовязків. Я трохи почував себе в становищі тої дитини, що шукала товаришів до забави, замість іти до школи, але бджола, горобець і інші тварини одмовлялися гратися, бо мусіли працювати. Трудове життя тут починалося зранку. День кінчався — „разом з курами“. Вставали о тій годині, коли ми в Києві часом тільки кінчали попередній день: ті на зборах забули, яка година, і задебатувались охриплими голосами по принциповим питанням аж до світу; другі десь на Дніпрових островах або на Володимирській горі зустрічають румяну Аврору; инший якийсь не може в ліжку одірватись від Достоевського або Шпільгагена; деякі забарилися на веселій вечерниці, ну й . . . нема куди правди діти: окремі купки в чийсь тісній, накурений до густого туману кімнатці, роздягнені до сорочок, розхристані виголошують: „півки“, „пас“ „пять бубен“ . . . У Львові вже перед восьмою годиною я зі своїм господарем були „по каві“ і розходились, кому куди треба. Я ходив по місту; злавив на Замкову гору, працював трохи в бібліотеці Осолінських (виписував дещо з книжок, яких не було в Києві, про селянські заворушення в 40-х роках на Київщині, для праці, яку розпочав по вказівкам В. Б. Антоновича), оглядав музей Дзедушицького.

Втісненському помешканні „Академічного Кружка“ познайомився з багатьма студентами. На мене особливо гарне вражіння зробив голова Кружка Ев. Левицький, молодень-

кий хлопець, з темними шнуточками - вусикими. Говорив мало, але в кожному слові відчувалася вдуманість . . . Згадав Ев. Левицького — то за одно вже мушу назвати й ще декого з тодішніх нових знайомих, якими вони збереглися у моїй пам'яті. Заздалегідь прошу у п. п., яких згадаю, які тепер поробилися поважними діячами, з сивими, чи просто блискучими ореолами над чолом, — дарувати мені, якби, згадуючи їх юнацькі образи, щось не доладного або помилкового, сказав: мова йде про давно минуле тай до того в рефлексі випадкового, короткочасового спостереження; не про таких, якими вони дійсно були, а якими лише тоді мені здавалися; не портрети їх, а лише мої зариси з пам'яті. Зберегла пам'ять трохи виразнійше лише тих, з ким відбував мандрівку: В. Охримовича, Ол. Колессу, Гр. Величка. Здається, був з нами гімназист Бачинський, але, по молодости своїх літ, не залишив у моїй пам'яті помітного відбитку. Крім мандрівників найбільш виразно задержалася в пам'яті кольорітна фігура Кирила Трильовського, а з лиця добре ще собі уявляю високі й гарні постаті Ос. Маковея з його мцною, як у молодого дуба, будівлею тіла і чотирикутним обличчям та товстими чорними бровами на тому обличчі; Лопатинського, з копицею чорних кучерів і трохи театральними рухами; Ганкевича, високого й тонкого, русявого, з тихою усмішкою і добрячим лицем . . . Кир. Трильовський був великий хлопець, енергійний, що одночасно був студентом університету, відбував військові збори і їздив агітувати на сільських вічах — скрізь поспівав. Природний його гумор збільшувався занадто клясичним профілем — що нагадував славетного баєчного французького дуелянта-заводіяку Сірано де Бержерака. В балачках з нами він часто, під веселу годину, клав нас покотом, коли загинав з-російська. Жаден фаховий мистець шаржу не передражнив би так влучно московсько-малоросійське язичів, як Трильовський без жадної пересади.

Вражала в студентському житті відсутність родинної хатньої основи, так звиклої для нас: весь час воно тут було, так би сказати, публичним. Учиться студент — в бібліотеці; наш у мансарді, простягнувшись на своєму ліжку або на затишному горбочкові Ботанічного чи Царського саду; їсть, по тутешній студент у ресторації, в каварні та молочарні, — наш переважно, коли не вдома, то у якоїсь вдови, що дає „домашні“ обіди, в „студентській столовці“ або у батьків лодаря, якому дає лекції за той обід; побачення з товаришем тутеш-

ній студент призначає не в себе і не в нього, а десь теж у публичному місці; збирається собі молодь погуляти, випити, попоїсти—знов же не у когось з товаришів, а як у нас говорилося, — на неутральному ґрунті: в загородньому садку, в ресторації . . . Того, що у нас водилось — заходити, як казали, „в гості“ не в показаний час один до одного, на чарку під ковбасу, чи просто „на огоньок“— тут я не помічав. Не всі ж тут були з провінції. Дехто місцевий, що родина його перебувала у Львові.

Товариська гулянка в публичному місці носила знов таки якийсь інший характер. У нас — складчина або рівний розподіл загальної суми, а як відбувалась десь поза містом, кожен постачав, що міг: той ковбасу, той горілку, той або та — бо поза містом брали участь і товаришки — печеню, пиріжки або ще щось таке з родинної кухні. На бенкетах їли, пили, не розбираючи, хто скільки, часом і забувши, чи в чим платити. Потім мац — мац по кишенях . . . „Слухай-но, Іване, заплати за мене: я тобі віддам!“ В тих „відам“ заходила така плутанина, що жаден римський цивіліст не добився б толку, чи Іван винен Петрові, чи Петро Іванові. Часом хтось урочисто оголошував, що він платить за всіх, а інший знов доводить до відома, що він сьогодні — „на рахунок графа Шереметьєва“. Інший вигляд все те мало тут. Мішанини, комунізму не було. Кожен сам за себе. Бенкет проходив порядно, немов по роспису. Коли дозволите таке порівняння, наша молодь в гульбі була розперізана, розпатлана, Галичане — зацібнуті на всі гудайки, підстрижені й обголені.

Не було — що правда — бенкетом, тим більше підстриженим, а просто товариською вечіркою — бо й завдання були не бенкетні — якою вшанували нас, Киян, львівські товариші перед своїм (на вакації) і нашим виїздом на мандрівку зі Львова. Запросили Франка. Вечеряли. Говорили промови. Співали патріотичні пісні і деклямували вірші (пам'ятаю, як запалили всіх „Каменярі“ і як гаряче вітали автора). Від нашого імени говорив Богдан Кістяківський, невеликий оратор, та всеж кращий від мене. Теми і зміст промов були звичайні, оскільки їх собі уявляю, про братню єдність, про завдання та шляхи, що стояли перед нами. Про інтереси простого народу, з якого тільки що повстала більшість сучасної молоді інтелігенції. Розмови велись в нормах

здорового розуму, на ґрунті реальних історичних умов. Молодість гарячила наше слово, запалювала надію, але ні крихти не позбавляла тверезости. Тай тут же говорив найтверзійший з ентузіястів, найбільш прозаїчний з великих поетів І. Франко. Кому саме привидилось, якому шпигові помутилось в голові, того вже не дослідити і не збагнути, але з наших невинних розмов і промов виросла незабаром у тій дурній голові отрутна сіксфантська ростина, що й отруїла нам на якийсь час життя.

Та ось ми вирушили й на мандрівку. До Долини колією, а там уже на власних По дорозі зупинилися в Болехові: одвідали п. Н. Кобринську, що пробувала в домі своїх батьків (посол Озаркевич — на той час був відсутнім). У неї якраз гостювало кілька панночок, між ними О. Кобилянська. Нема що й говорити, як мило та приязно витала нас шановна письменниця, гарна з лиця, в пишному віці, як яблуна в квіту. Жвава розмова за обідом, теми — невичерпані. Переважно про Україну, про молодь, про жіноче питання. Весела господиня жартувала, що єднання України з Галичиною насамперед повинно переводитись в спосіб шлюбів Українців з Галичанками, а Галичан з Українками. А на початок по обіді запропонувала усім товариством піти до чарівного джерела під горою: хто з ким разом напється з нього — ті козак і дівчина одружаться . . .

Перебули в домі Кобринської ніч і далі . . .

Як сонні видіння, встають в моїй пам'яті картини нашої мандрівки. Узгірря, вкриті лісами, села між узгіррями, священики, до яких ми заходили, окремі моменти подорожі, що не відомо з якої причини, зафіксувалися в мозку. Порядка або якогось вартісного змісту нема в них.

Мандрівка наша забрала не один тиждень і захопила досить значний район. Ось точки маршрути: м. Долина, с. Велдіж, с. Сенечіл, звідки прогульки на близкі верхи Карпат, опісля через села Волосянку і Славсько до с. Волівця на Угорській Русі, сходження на гору Вержаву, поїздка до Мукачева, поворот до Галичини, а саме с. Тухля, м. Сколе . . . Тут я попрощався з милими товаришами.

Йшов серпень. Римські мої залеглости стукали до мого сумління й амбіції. Ні одна карпатська смерека не дала мені затінку для студіювання лекцій Кулаковського. Товариш Синявський ще перед літом забезпечив мені учитель-

ську посаду на осінь, зараз же, як скінчу іспити й одержу диплом. Посаду — не так легко підшукати. Мушу спішитись, залишивши в Галичині Кістяківського й Дегенів . . .

У Львові зупиняюся на два-три дні, мешкаю у п. Скородинського, секретаря „Просвіти“, обідаю у Франка . . .

День другий Якись тривожні чутки
Політичні арешти у Львові Прихожу на обід — Франка арештовано

Всякі припущення, догадки вечером навідуємося з п. Скородинським — нема Франка. А я вже був налагодився на другий день виїзджати. Ще Франко напередодні щедро навибрав мені для мови „пачкарської“ валізи зі свого складу купу книжок. Та валіза у нього в покою Проходжуємося коло хати Франка, придумуємо, що робити. Чи й ота фігура, що прошмигнула зараз, не слідкує за нами? Чи й до нас не завітають гості? Не забарились. Зранку на другий день розбудив стук у двері. Одягаємося на очах пана комісара поліційного Котовського таще якихось приємних облич. --

— Jak się pan pażywa? — до мене.

— Маршинський —

— A nie Lewkiński? A dla czegoż pan i т. д.

Каже йти нам обом за ним.

На питання пана Скородинського — чи арештує нас і, далі, чи має на то уповноваження? — гордо розіп'яв свій плащ і показав металеві гудзики і гальони на квітці: . . .

— Oto — moje przeņopotnienie!

Забрав мій паспорт. Поїхали до поліційного будинку. Розділили нас з паном Скородинським і мене одвели до якогось порожнього брудного з обдертими стінами покою. Замкнули на замок. Через годину — дві покликали до допиту. „Описали“, як каже Франко. Фотографували. Казали зняти сорочку й оглядали й списували всякі ознаки тіла. Міряли голову і вздовж і впоперек. Зняли відтиски з пучок пальців По всій формі кримінальної розвідки! Знов зачинили. Година проходить, друга, ще Вже сонечко перекотилося на другу половину неба. Шлунок кричить: караул! Ні rischiж у роті не було. Але того крику за дверми не чули, бо двері були товсті та й люде мабуть зайняті. Вже сховалося сонце за дахи будинків.

Наближався вечір, коли відчинили двері і на мою заяву дати мені чогось поїсти, сказали, що дадуть пізніше; вивели і повезли.

Із канцелярії тюрми супровідник передав мене тюремній владі. А—га—а! . . . Новенький? . . . З Росії? . . . О, добре, добре. Просимо пана добродія. Поласилися на нашу арештанську капусту? . . . Раді, раді гостям. У нас її вдосталь, цілі бодні: вистарчить і на вас! весело реготався за своїм бюрком стрижений Іжаком, сивий, невеличкий панок, записуючи нового арештанта до книжки. Говорив, розуміється, по польськи. Відібрав у мене годинник, ніжик, гаманець з грішми. — Веди до казни 25! звелів дозорцеві, що чекав розпоряджень.

Тюремні коритарі не веселять взагалі душі. А тут ще нависли вечірні тіні, і важкі, понурі стіни виглядали якось зловіщо. Обняло огидне, безпорадне почуття невільництва. На другому (по галицьки на першому) поверсі зустрів ключар, пан . . . 71 день випускав та впускав і зачинав він мене, а серед ночі перевіряв, чи лежу на місці; заглядав до кватирки в дверях „казні“, лаяв моїх сусідів—арештантів, коли в чомусь перед ним завинуватились; пан, єдиний безпосередній нашої арештанської братії . . . Високий, дерев'яний, завжди в австрійським кепі, з вибритим підборіддям, на цісарський зразок, і завжди з-в'язкою великих ключів у руках, якими ходячи брязчав струшуючи. Чуєш було тверді кроки й брязкіт, заскреготить ключ . . . Чи добрі, чи злі вісти? Оце, дозвольте представити пан . . . подібне щось, ніби Скшетульський . . . дійсне прізвище забув . . .

Пан Скш-кий звелів дозорцям мене обшукати. Заходили до кишень, вивертали їх, обмацували з боків і на животі, запускали руки під білизну, заставляли здіймати черевики, оглядали і дотикались тіла скрізь, де тільки арештанти, як потім я довідався, ховають потрібні їм річі: гроші, золото, ножі і т. и. . . Не всі ті місця й назвати можна. Скінчивши операцію, підвели до комори. Викинуто мені постільне укривало і казано нести: „Masz rap!“ П. Скш-кий не любив багато говорити і, на мою заяву, що цілий день не їв і прошу послати купити на мої гроші, одрубав: „różno! jatro!“ Завели під двері № 25 . . .

При смерковому світлі, що пропускало загразоване віконце під самою стелею, три чи чотири парі очей, звернених

на мене. Вздовж кімнати, головами до надвірної стіни, в якій світилося віконце, стояло п'ять тапчанів: два біля стінок, а три посередині кімнати. Мені хтось уступив тапчан біля стіни. Коли я вкрив уквивалом, що приніс, солом'яника і солом'яну подушечку, до мене підсіла з сусіднього тапчана постать . . . Zkąd pan? A w jakiej sprawie aresztowany? Kto pan jest? czym zajmuje się pan? і т. д. . . Зблизу розглядаю свого бесідника. М'ясисте обличчя рожевого кольору, з товстим носом, маслястими очима і широкою лисиною, обросле недовгою, широкою, трохи крученою сивою бородою.

Багато літ пройшло з того часу, а я неначе живого бачу Мендля Лявба. Злодій він, конокрад — але що мені до того? Це його професія, фах, а поза тим він спритна енергійна, і коли хочете, розумна і на свій лад чесна людина і під той час мій товариш по ув'язненню — і який товариш! вірний, відданий, що товариську етику ставив понад усе, а мов перебування під замком значно полекшував і своєю бадьорістю, і послугами . . .

За годину він уже розпитав мене про все, що його цікавило: чи вже допитував мене слідчий, кого ще в моїй справі арештовано, чи я дійсно „політичний“. Розпитав і про моє родинне становисько і чи маю наречену і чи багато війська в Росії, чи козаки так само лупцюють нагайками народ, як і раніш; чи бував я коли перед цим в Австрії, де ще бував, які великі міста Росії знаю; чи маю гроші, скільки: дуже жалів, що я не приховав перед обшуком хоч пару грецерів . . . Теми його цікавили найрізноманітніші. В тюрмі свіжий чоловік — це ж ціла подія, далеко значніша, ніж нині зміна міністерства в якій новоутвореній або обгризеній старій державі.

Зауважив, що решта товаришів „по казні“ з респектом ставилася до Лявба. Раз чи два хтось сунувся вставити своє слово, — Лявб його обірвав, і той смирененько змовчав. Лявб немов би монополізував право ознайомлення з новакон — і потім поширив ту монополію цілком на мою особу, провадив зо мною розмови, керував моїми вчинками в тюрмі, обслуговував мене в заплату за мої подачки. Тогож вечера дав мені кілька практичних порад, дуже цінних: які річі затребувати собі до тюрми, коли до мене відізветься хто „зі світу“, як розпорятися грішми, що передав „помічникові начальника“, як мельдуватися до писання листів, —

про що не писати, бо листи перечитує слідчий, не признаватись слідчому ні в чому, і Боже борони, видавати імена своїх товаришів . . . Уводив мене в ту тюремну етику, традиційну, якої він був перший, найсумлінніший охоронець.

Вранці відбувався звиклий тюремний ritus: винесення відра з нечистотами, чвертьгодинна прогулька в тюремному подвіррі, сніданок . . .

Двір був поділений на клітки, відгорожені одна від другої парканами. Можна було побачити тих, хто одночасно ходив у сусідній клітці, але заводити розмову забороняв вартовий, що йшов за кожною „казнею“, та підчас прогульки стеріг. Клітка мала 19 кроків вздовж і 9 чи 10 впоперек. В ній як звірята в звіринці, й ходили взад та вперед ті 5 чи 6 чоловік, що складали „казню“. Дозорець стояв на границі клітки і слідкував за рухом кожного арештанта. Пізніше, коли я встиг замовити собі курево і зробився обстріляною птицею в тюрмі, дозорець тримав у руці мою пачку тютюну, папірець до цигарок і сірники (в „казні“ не дозволялось курити). Я запускав пальці в пачку, витягав мало що не півпачки й крутив таку товсту цигарку, що до рота не лізла: так само, ніби помилково, загірив по кілька сірників і листочків, одвертався від дозорця, пахкав два-три рази, скидав огонь, пхав недокурки у бокову кишенюку і знову підходив до дозорця і повторяв ту саму процедуру. Це робив запас на всю „казню“. Часом дозорець був „собака“, робив перешкоди, — я відгризався: тютюн — на мої гроші, і не його річ, як я палю. Чи переконував мій аргумент — не знаю, але до кишені ні разу не заглядав. Тютюн для „казні“ здобувався ще й „почтою“ — про це пізніше. Сірничків бракувало, тому обережно розщиплювано кожен сірничок на кілька тоненьких скалочок з крихоткою сірки. Як треба було розпалити, Лявб підіймав край солом'яника на своєму тапчані, ставав колінком на дошку і тер з усієї сили дерев'яною ложкою по дошці. В дошці чорніло багато глибоких рівчаків. Дерево зогрівалось, до нього прикладали скалочку, сірка на мить займалась, цигарку успівали запалити.

Першого дня я ще не мав тютюну і мучився, бо був шалений курець — не менше, як від вчорайшого посту. На обід дали якусь юшку й горох. Почав їсти той горох і підхопив ложкою товстенького білого червяка. Пізніше, коли був в Манчжурії, цеб може не зробило на мене вражіння,

але тоді червяк не додав мені охоти до гороху. Перед обідом роздавали хлібці — отой хлібець і живив мене кілька днів, бо через пару днів, з чийсь ласкавих турбот, мені вже почали приносити і до самого кінця перебування приносили обід з ресторації. Потім уже довідався, що нас усіх увязнених, хто не мав досить власних грошей, львівські студенти кормили на свої кошти, в складчину. Хтось зпоміж студентів (чи не пан Стронський?) довідався в найближчі дні у мене, чого мені найбільше бракує в тюрмі, і доставив білизну, постіль, книги . . . Але чого мені увесь час бракувало і чого до „казні“ не перепускали, — це паперу для писання і олівця чи чорнила. Потім уже, через довгий час, „почтою“ роздобув малесенький обгризок олівця, ледве пальці тримали, а паперу так і не достав.

До слідчого на допит мене не покликано ні на другий, ні на третій день, ні один, ні другий тиждень. Я божеволів з нетерплячки. Сидиш без діла в кліточці, що має шість — сім і чотири — п'ять кроків в квадраті. Відчуваєш, що замкнений, бачиш одні і ті самі обличчя, переживаєш одні й ті самі дрібні вражіння з ранку до вечера, чувш зі „світу“ тільки вибивання годинника на башті, мимохіть раз у раз лічиш ті вибивання . . .

На першому допиті — звичайні формальні запитання. Слідчий — старенький, присадкуватий панок, з рачиними очима, округлим обличчям, зарослим сивою щетиною.

— Ну, що? — питався Лявб, коли дозорець привів мене від слідчого і п. Скш — ий впустив до „казні“.

— Нічого!

— В чому пана обвинувачують?

— Не знаю.

Ще пару разів відвідав слідчого. Так само лишалося неясним, що мені закидають. Я вже довідався, що в тюрмі на інших поверхах сидить С. Деген, його сестри, Б. Кістяківський (їх попривозили з провінції), Павлик, про Франка і Скородинського я вже згадував. Знав, що й з польських радикалів дехто сидить. Декого зі своїх бачив під час прогульки в вікнах, хоч „сільвах“ (Schildwachter) згонив з вікон: суворо заборонялось виглядати в вікна. „Сільвахи“ могли стріляти і часом стріляли в тих, що показувалися зза ґрат . . . Та стрільба стрільбою, а люде людьми: і визирали, і перекликались, і часом записочки один одному кидали. Я сам з Бог-

даном обмінялися записочками. У нас і „почта“ навіть була зорганізована. Звичайна торбиночка з ганчірки, стягалась, привязана на довгому шнурку. Під нашою „казнею“ містились арештанти, яким наближався кінець відбування кари. Їх уже посилали гуртками на роботи в місті. З ними й сполучалася наша почта. Вкладали до торбинки мінову цінність — хлібець, що його кожний одержував, як щоденну порцію, рідко „шустку“ (10 крайц. — і де їх Лявб брав? не знаю). Стукали каблуками по підлозі. Коли чули відповідь, стежили через ґрати, поки „сільвах“ пройде й стане спиною, моментально просували „почту“ через ґрати і спускали до вікна долшнього поверху. Там уже чекав наш агент, розкривав торбинку, виймав з неї і вкладав, що треба, звичайно пачку тютюну, або папірець для цигарок. Поки сільвах обернеться, дійшовши до кінця великого двору, почту встигаємо висмикнути на гору. Рідко коли сільвах запримічував, часом може й навмисне не обертася. При мені тільки один раз сільвах наробив репету і все начальство прибігло обшукувати нашу „казню“. Лежиш було цілий день на тапчані та читаєш. А коли не вчишся, то крутишся, як ведмідь у клітці . . . Пишеш листи до батьків. Часто писати — не дозволяли. Знаєш, що листи перечитує слідчий. З тими листами не обходилося у пана слідчого Маєвського без непорозуміння. Пригадаю один куріоз з Дегеном, а другий зі мною. Питається пан Маєвський Дегена, прочитавши листа до нього від його матері: *Kto to, proszę pana, jest Mośka?* Деген не розуміє — *A ot tu do pana matka pisze: kłaniajetsia tobie mośka . . .* Деген не може утриматися від сміху. „То песик, прошу пана слідчого“ . . . Сиві брови підскочили вгору: *Jaki piesek?* — Так, хатній пес, у нас є старий пес, що в кімнатах держимо. Слідчий не вірить і хитро дивиться на Дегена: — *Ale co pan Degen gada: nie jestem przecież taki naiwny . . . pewnie jakiś socjalista! . . .* Зо мною могло скінчитися гірше. В листі до батька вжив виразу: і коли вже скінчиться те дурне слідство! Вискочило мені з голови, що слідчий прочитає. Кличуть до слідчого.

— *Co to pan M-nski pozwolił sobie napisać ojcu?.. Jak pan smiesz obrażać Sąd Królewsko-Cesarski?..* Ja pana . . . не памятаю, чим він мені загрозив: здається, судом . . . взагалі, чимсь дуже страшним. Прийшлося відбріхувать. „Дурний“ у нас має два значіння, пане слідчий. Я тут ужив у значінні: „Марний, даремний“ — *E—e, co pan mnie zawracasz gło-*

wę! Ja rozumię po rusku. Praktikant pana śliczego, młodyj Ukraїнець, spasiłbї йому, wrytuwaw . . . „Ce prawda, pane sudyjo: wживається і в цьому значінню“. Czy używa się czy nie używa się, ale niech pan strzeże się w drugi raz używać takie wyrazy! Пронесло журю. З повагою він почав ставитися до мене з того часу, як перевіряв мою записку про дозвіл принести до „казні“ деякі книжки. При допиті, що був потім, питає: Pan potrzebował łacińskie książki? To pan czyta po łacińcu?

— Так, пане слідчий!

— I Wergiliusza pan czytał?

Стверджую.

— A pamięta pan XIII pieśń Eneidy? — Jaka to piękna! Розчулився старий, аж очі заблищали і лице ніби розпогодилося і стало добродушним.

Про що ходило властям при нашому арешті — не зясували. З усіх питань, які ставились, збереглися ось які — що до якоїсь міри освітлюють справу:

— Pan znajomy z Dragomanowym?

Пояснюю.

— To pan osobiscie nie znajomy? A coż to pan pisał do Dragomanowa?

Не розумію, про яке писання йде мова. Мабуть про того листа, що привіз з Київа. Удаю дурного. Тай звідки пану Маєвському може бути відомо про той лист? бо вже його давно Богдан взяв у мене і знаю, що доставив адресатові. Кажу, що не писав до Драгоманова, а лише готовив статтю для друку — про Драгоманова.

І справді щось таке в цьому роді було.

У другий раз питає, чи був я на тій вечеринці, що перед відїздом зі Львова урядили для нас товариші Галичане, хто там був, про що говорили.

Czy nie mógł ktoś skogo my zjednajemosia razem i robogen: naszych wo. hiw?

В той час я не догадався, що це обвинувачення, під яке намагався підвести нас добродушний amator VIII-ої пісні Вергіліуша, загрожувало смертною карою (участь в зраді проти держави).

Потім, уже по виході з тюрми, я довідався, що п. Маєвський крок за кроком обїхав всю ту путь, що ми пройшли на мандрівці, допитував селян, священників, про що

ми говорили, чи не сіяли зерен соціалізму, не розповсюджували вчення Драгоманова.

Була й така думка, що не в цілях покарання нас і не для викорінення Драгоманівщини було піднято бучу. Просто треба було заховати на замок „русинських“ радикалів під час виборів до сойму. Використано було для того наші — Киян — зносини з Франком і Павликом. Наводили на таку версію одночасні труси та арешти серед польських радикалів (редакторів „Kurjera Lwowskiego“ Вислоуха і Г. Рєваковича).

Час не стояв. Вже осінь наближалась. Темніло вчасно, вечері ставали довші та довші. Світла до „казні“ не давали — тільки в коритарі горів огонь. Скільки я не просив свічки, не дозволили. Лежимо було в темноті годинами без сну, Лявб взяв на себе ролю Шехераади, оповідаючи про свої подвиги.

Та ось приїхала з Київа п. Дегенова, внесла кавцію, між иншим і за мене, і одного вечера, так коло 8 год. пан Ск-кий загремів ключами і об'явив мені, щоб я забирав річі і виходив — „rap wolnu!“ В канцелярії тюрми мене чекав хтось з товаришів Галичан, повів до свого мешкання. Якийсь час довелося мені ще перебути у Львові.

Я стрічався з товаришами у п. Дегенової; заходив частійше до Павлика. Справою слідства якось мало й цікавились. По всьому було видно, що воно зведеться на ніщо. Вже в Райхсраті соціалістичний посол ставив питання урядові про безпідставні масові арештування в Галичині. Важніші були вісти з Київа, що їх привезла пані Дегенова.

Слідом за арештуванням нас, коли київські газети передрукували з львівських звістки про це, київська жандармерія поарештувала наших товаришів: Евг. Дегена, Арабажина, Лаппо-Данилевського, Синявського — не пригадую, кого ще. Генерал Новицький нарешті таки мав нагоду зробити власною особою візиту пані Дегеновій . . . для трусу. В свій час він не міг добитись знайомства з домом Дегенів, бо в Росії військова старшина цуралася жандармів (хоч вони набирались з військової старшини, але професія шпигунів серед офіцерства вважалась огидною). Кликali до допиту батьків арештованих, моїх теж . . . бідна мама! . . . Але вона мені потім оповідала, що зовсім не злякалась і говорила Новицькому (сам удостоїв допитувати!), ніби я з приятелями, що приходили до

мене — співав, боровся, що говорила з ним по українськи — але інакше не вміла . . . Як потім виявилось, моє листування на імя Синявського переглядали, прегарно зрозуміли і негоціанта й білизну . . . та чомусь не засвідчили належним порядком тих копій, що знимали з деяких місць моїх листів (може тому, що я, здається, не підписував своїм прізвищем). І тому, коли при допитах мені показували уривки з моїх листів, я нахабно відпирився і відповідав, що нічого нікому не писав . . . Арештованих тримали недовго, тепер, очевидно чекають нашого повороту; по всіх ознаках, хотять викрити нашу організацію, роздути голосний політичний процес, від яких Київ за останні роки відзвичаївся.

З гармат по горобцях . . .

От тобі університетський диплом! і Україна! (бо напевно зашлють в тартарари). Не мені одному, — всім це загрожувало. З дрібниць хіба мало людей загинуло за полярним колом? Погано було на душі. Та поки що усеж таки тулились один до одного. У Павлика чи жив, чи часто бував Б. Кістяківський. Вони дуже заприятинилися. Забувалося, що — як у тій східній притчі — над прірвою скажений звір внизу пащеку роззявив гад, миші гризуть корінці — спорили, говорили. Часом Богдан, довгий-предовгий, борюкається з невеличким Павликом, кладе його, а той лається. Великою симпатією Павлика користувалася молодша Дегенівна. Заходили „на чайок“ до пані Дегенової. З розмов пам'ятаю одну, коли Павлик висловлювався про майбутні форми поезії. Він природній публіцист і політичний мислитель, що хоч і почав з поезії і писав навіть оповідання, та „не для звуків сладких і молитв“ був народжений, — як виявилось, дуже цікавився і думав над проблемою форм поетичної творчости. Його не задовольняло усталене віршування. Говорив, що незабаром повинно виробитись щось середне між ритмічною й прозаїчною мовою. Може відчував наближення емоційної поезії в новітніх її формах? . . .

Несподівано для мене приїхав мій батько з Києва. Його вирядили товариші передати мені деякі директиви на випадок мого арештування на кордоні. Я так само чекав, що мене просто з Волочиська повезуть до Лукіянівської тюрми . . . Одною з директив було — скласти денник, для жандармського тусу. Мені ця ідея сподобалась і я з захопленням за кілька днів виготовив товстенький зошит, примнявши трохи й поя-

лозивши папір, щоденних записів за час перебування в Галичині. Ходило про те, щоб ухопити жандармську й прокурорську психіку „за роги“,—викласти записи так, щоб досвідчені й хитрі розслідувачі не розкусили підроблення: треба було і вільність слова та українофільство „соблюсти“, і політичну бездоганну невинність „приобрести“. Не пересадити, борони Боже, в російському патріотизмові і в глупоті. . .

Все має свій кінець. Слідство п. Маввського теж. Возився, возився він з нами, і перепитував учасників у мандрівці (коли не помиляюсь, вони теж була притягнені до слідства, як обвинувачені — тільки до тюрми не псаджено), і об'їздив, як згадано, нашим маршрутом та роздивлявся, чи не порвали ми ниток, якими пришта Галичина до австрійської Польщі; дзюбав, дзюбав скрізь, де тільки сподівався знайти якісь кришічки, тай передав свої „матеріяли“ прокуророві. Той не знайшов підстав для судового обвинувачення. Нам доручили відповідну оповістку, покликали до поліції і казали негайно забиратися з Австрії, але наперед примусили підписати заяву, що більше не вступимо ногою на територію Австро-Угорщини. Пашпорта мені на руки не віддали, а без нього я не міг переступити на російський бік. Казали, що вишлють на Підволочиск — і там я його одберу.

Дуже жалко було полишати книжки у Франка.

На другий чи третій день я був в Підволочиску. Довелося чекати пашпорта цілу добу.

Одібраних на Волочиському кордоні „для цензурного перегляду“ книжок: Szcerapowski — „Nędza Galicji“, Piłat — „Statystyka Galicji“ досі ще мені не повернули, хоч обіцяли. Але мене самого до цензури, хвалити Бога, не забрали.

Через три-чотири дні по моєму повороті до Київа завітав очікуваний нічний гість — корнет Булатов. Трусив совісно, до ранку. Сердився, що в столику напхано повні шухляди листів: „Что то ви нарочно столько насобірали?“ Добре розвиднилось — а була друга половина листопаду по старому стилю — коли скінчив протокол, забрав повісти Нечуя і „Юрія Горовенка“ Кониського заграничного видання та ще мій галицький „шоденник“ і казав зявитись о такій і такій то годині до старо-київського участка. Там та сама процедура, що й у львівській поліції: міряли, фотографували і т. д. Допитали, взяли підписку про невиїзд із Київа. . . Почалася

нудна слідча тяганина. Допитували. Через місяць кликали і знову допитували. Ще через місяць те саме при прокуророві Іконнікові і т. д. З Київа не випускали, скільки не клопотався: і до генерал-губернатора гр. Ігнатєва вдавався, і до прокурора судової палати Лівена. Проти жандарма Новицького не було сили. Розводили співчуваючо руками. До нього самого ходив на поклін. Цросив заступництва у його помішника, полковника Озерецковського, що мав випещене обличчя, як усі жандарми (крім Новицького), але відрізнявся від інших аристократичними манбрами і неначе трохи людяним виразом в очах. — Незачем, молодой человек, заніматься політикой, незачем: это не ваше дело! — повчаюче лагідним голосом говорив лисий, гарноубраний полковник.

Добре йому не заніматься політикою, маючи, що їсти! А виїздити — аж до зарізу. Іспити здав — та почув від ректора Ф. Я. Фортинського: „Все равно не получите“ (учительської посади). Стукався до Акцизу, до Контрольної та Казенної палати — скрізь відмова. В Тифлісі мав приятелів. Забезпечили мені у себе посаду на залізниці; роздобув собі квиток на залізничну і від них одержав гроші на морську путь. Новицький не пустив. Хоч з голоду здохай!, Все, що можна було проїсти — меблі, одяг — зіли. Дістав роботу коректора в типографії Кульженка — 40 чи 45 рублів на місяць. Це хоч трохи більше від того, що заробляв Павлик у Львові, але на трьох (батька, матір і мене за мало). Цілий рік був прикутий жандармським ланцюгом до Київа.

Тимчасом у гуртку зайшли якісь зміни. Над кожним з нас було наряджено таємний догляд. Чи з тої причини, чи з яких інших — зробився новий настрій, якийсь заціп-ливий, уразливий, якесь недовірря одного до другого і до всіх вкупі, підозріння хоробливе. Психіка зіскочила зі своїх рельсів. Почалося розходження. В чомусь Арабажин підозрив Синявського. Той мало не плакав, намагаючись виправдатися. Памятаю, з якогось приводу й я написав Арабажинові листа, що розриваю з ним усякі звязки. Тільки втручання Лаппо + Данилевського залагодило справу. Арабажина закликав генерал Новицький, приласкав, наговорив компліментів про розум і здібности і запропонував — для правдивого поінформування його, Новицького, — скласти історичну записку про українофільство з докладним освітленням сучасного його стану. Не знаю, чи підозріння Арабажина мали рацію,

але він, оповівши найближчим товаришам про пропозицію Новицького (якої він зрікся, покликаючись на свою молодість і недокладну поінформованість в справі), скаржився, що вже в Києві хтось серед Українців сичить про вносини Арабажина з Новицьким, про якісь ніби полекшення для Арабажина.

Товариське життя завмерло. Відійшли один від другого і яко члени гуртка (хоч його формально не розв'язували) і яко близькі товариші. Різбяр-час довбав нас з того самого моноліта, допровадив свою роботу до кінця — эле чи добре — тай гєпнув по нас в останне молотом. Відломилися від підніжжя тай розскочилися в ростіч. Бачились, але не збирались; тай бачились рідко. У К. М. Мельниківни вже не бували, як колись. З'окрема я заходив пару разів до „старих“, але сам. Та збори в той час, коли над нами переводилося слідство в справі обвинувачення в організації „преступнаго сообщества, направленаго к ниспроверженію существующаго порядка“ і коли з кожного з нас не скускалося очей, були не до речі.

Вже в один із перших допитів мав нагоду стояти перед очима генерала Новицького. Це була жорстока звірюка. З походження донський козак, невисокої освіти, він зробив, як говорили, неабияку карієру на ролях „преданнаго без лєсти“ імператорові Олександрові III, що по натурі не дуже далеко відійшов від відданого слуги. Шеф київської жандармерії — це не жарти! В історії російської визвольної боротьби його імя займав помітну криваву сторінку. Лютий в серці, був брутальний і з усією нездержливою імпульсивністю напів-азіята старих часів. Знаю випадок, що жінка (та ще вагітна) зомліла, глянувши на нього в його кабінеті. Стріляла в нього та сама рука, що через багато літ пізнійше стріляла в Володомира Ульянова, по революційному Леніна. Невелику ввічливість виявив він і до мене. Я не зомлів, що правда, але зберіг на завжди образ хама і злої звірюки. Цілий рік провадили слідство. В початку січня 1891 року мене покликali — здається, одночасно також і Б. Кістяківського — і обявили, що, по нараді міністрів юстиції і внутрішніх справ і обер-прокурора св. Синода, справу по обинуваченню мене і так далі постановлено припинити. Повернули мій галицький щоденник. Знайшов підкреслені червоним місця. Видно, читали, — може й вірили?

Підписку про невізд знято. Трєхи для мене запіз-

но. Догляду поліційного не зняли ще довго. Не направила психіку на рельси та постанова трьох міністрів. Не кажучи вже про загальний стан річей в Києві і про особисте матеріальне бідування, прилучилися ще моменти, що спричинилися до ще більшого збочення з рельсів.

Першим моментом була та угода, яку перевели відповідальні політичні представники галицької України з польськими політичними чинниками в 1890 році. Як галицькі, так і наші радикальні елементи поставилися до угоди зразу з великою негациєю. Але в Києві на цім не обмежилось. Авторами угоди називали Кониського та Антоновича, і на них обернули обурення. Другим моментом, що відпихав нас ще далше від тих людей, до яких ми ще недавно з довіррям горнулись і які щасливо донесли нас на своїх руках до того дня, коли ми в своїй свідомості вже стали на власні ноги, це було поглиблення того поріжнення, що зайшло між Драгомановим і Киянами. Появилися „Чудацькі думки“ Драгоманова. Вони підогріли нашу опозиційність, а далеко, неначе на азарт підстьобнули.

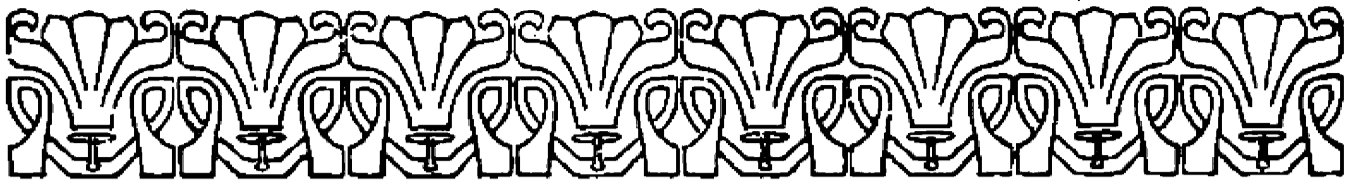
Все кругом того у київському житті завертілось якимсь скаженим шабашом відьм і відбивалося на душі гостро: ламало й нівечило все те, чим досі жилося і в що вірилось. Перестати шанувати своїх попередніх друзів-учителів я не міг, навіть більше: до декого тягнуло серце. А разом з тим давній піетет до них розвіявся. Серед товаришів не відчувалось єдності. В особистому душевному житті також не все було гаразд. Під таким настроєм я й покидав під кінець березня Київ. В Ризі мені виклопотали, не вважаючи на перешкоди Новицького, посаду, хоч і поганеньку. М. В. Кавалевський, коли я прощався з ним і висловлював надію повернутись за рік -- два до Києва, скептично зауважив: „Чи не за десять?“ . . . Він помилився: за 22.

В Ризі я першого року списався з Павликом і одержував у ковертах „Народ“. Друкував у місцевій напів-чорносотенній, але єдиній російській газеті „Рижській Вѣстникъ“ переклади оповідань Франка, аж поки редакція одмовилася надруковати „На дні“. До мене заїздили Б. Кістяківський і Е. Деген, що поступили до Дорпатського університету, а також М. П. Косач — при переїзді з дому до Дорпату (треба було переїздити через Ригу). З цього приводу віще-

губернатор Богданович, у якого я давав лекції дітям, одного разу одвів мене в сторону і просив припинити ці одвідування, або принаймні ночування студентів на моєму помешканню, бо про них поліція, під доглядом якої я залишався, доносила йому офіційно. Такі були наслідки моєї подорожі до Галичини.

А. Маршинський.

Про одну не написану книжку.

(Уривок із споминів.)

В 1919 році, укриваючися від большевицької помсти в селі Б. біля Київа, я розпочав писати для „Нашого Минулого“ свої спогади з часів перебування та праці в Москві в 1910-1913 рр. Не знаю, чи схоронилися в Київі мої рукописи й документи з мого власного архива та архива редакції „Украинской Жизни“, але вертатися тепер до того, що вже занотував, я не маю наміру. На цих сторінках я дозволю собі розповісти по цікавий епізод, що мав місце вже в кінці 1916 р., за кілька місяців до залишення мною Москви.

Це взагалі був цікавий час. Почувалося наближення в Росії глибоко перелому. Державна Дума заговорила іншою мовою. Діяльність земського і городського союзів набірала все більше та більше політичного характеру. В суспільстві швидко розповсюджувалася книжка Пругавина про ганебну діяльність всевладного Распутіна. В центральнім уряді розпочалася відома „чехарда“.

Відбивалося все це і на настроях та чинах української кольонії в Москві. Сама ця кольонія уявляла собою тоді досить незвичайний для суторосійського осередка склад. Коли в літку 1916 р., після трьохрічної відсутности, повернувся Ростова н. Д. до Москви і знов приступив до редагування „Украинской Жизни“, я застав значно змінений редакційний склад нашого журналу. С. Петлюри в Москві не було, — він працював на фронті в Земському Союзі, але за те близьку участь в редакції приймав В. Винниченко, який перебував на нелегальному становищі й був відомий під іменем Івана Петровича. Дружина Винниченка Розалія Яковлевна Лівшиц працювала тоді в Москві в одному з червонохрестних шпи-

талів разом з небіжчиком М. Диким, Л. Гакебуш-Моргуліс, тепер відомою нашою артисткою, й инш. У вересні уряд дозволив переїхати в Москву з Казані засланому туди М. С. Грушевському з родиною, і останній теж увійшов у склад нашої редакції. На мою пропозицію М. С. було обрано головою загальних редакційних зборів, які часами перетворювалися в збори ширшого громадянства для обговорення загально-національних справ, як напр. заснування в Москві українського видавництва на пайових основах і т. и.

Тоді ж відновилася діяльність московської громади ТУП'а і з ініціативи М. Грушевського склалася друга громада цієї позапартійної організації. Між иншим добре памятаю, що в склад її входили й есдеки. Здається, що й В. Винниченко особисто нічого не мав проти діяльності в ТУП'і, але не наважився вступити в організацію з огляду на своє видатне становище в с-д.партії. Очевидно він уважав ТУП. групою політичною і так воно було в дійсності. Зазначаю це для спростовання тих „неточностей“, яких допустився В. Винниченко в своїм „Відродженню нації“ (т. I стор. 259).

Якось у жовтні я зайшов до М. Грушевського на Арбат і він показав мені листування з ним М. Горького, який захопився думкою видати велику наукову збірну працю принаймні у 2-х томах про український народ, як цілком окрему у одмінну від Великоросіян національність. Не знаю, чи ця думка виникла в Горького незалежно від сторонніх впливів, чи може нашою вихнюв на неї російського письменника М. Коцюбинський під час перебування на Капрі або М. Грушевський. але Горький настоював як на найскоршому виданні книжки, писав із цього приводу М. Грушевському докладні листи навіть накреслив програму видання. Основна думка книжки мусіла бути приблизно та сама, що й знаменитої статті М. Костомарова „Дві руські народности“, де, як відомо, зазначені величезні різниці між Великоросіянами та Українцями майже в усіх галузях духового й матеріального життя. М. Костомарів убачав в Українців перевагу особистої свободи, у Москалів—загальности; Москаль централіст - общинник, тягне до монархії, Українець — індивідуаліст, власник, федераліст, але до державно - будівничої праці менше здібний, ніж Великоросіянин; „громада“ в розумінню Українця зовсім не те, що „мір“ у Великороса; громада — добровільний збір людей; як тільки член міра не може назвати власністю того кусника,

котрий він обробляє (бо він общинник), то він уже не є вільним чоловіком; великоросійський народ виявляє нахил до матеріалізму, відзначується великою практичністю, але уступає українському народові в духовій стороні життя, в поезії, пісні і т. д.; Великорус мало любить природу і не зупиниться вирубати дерева біля свого дому, „щоб не закривали фасаду“. Українець кохається в садах і квітках та плекає їх; у релігійній сфері в Українців перемагає внутрішня, духовна сторона і зовсім нема розколів та відступництв від церкви задля обрядів і формул, їм і на гадку не прийде, чи треба два або три рази співати аллилуя, чи цими чи іншими пальцями треба робити знак хреста, а в Москалів саме на цьому — на формі, на обряді — збудований релігійний світогляд. І т. д., і т. д.

На гадку Горького, всі ці думки висловлені Костомаровим занадто вже давно і схематично, не вичерпують справи, а де в чому може й пристаріли; вони потребують доповнення на підставі нових даних та дослідів, вимагають щиро-наукового обґрунтування окремими спеціалістами — кожним у своєму фаху. Такі окремі спеціальні монографії, об'єднані спільною редакцією, одна одну доповнюючи, мусять всебічно освітлити питання про окремість двох національностей і усунути всякі суперечки з цього приводу.

* * *

Не памятаю точно, коли саме, але здається в листопаді 1916 р. в петербурзьких газетах з'явилося повідомлення про заснування нової політичної партії — радикально-демократичної, якою нібито дуже зацікавився М. Горький. Один з ініціаторів тої партії був М. Славинський. Після того з'явилося в пресі оголошення, що з 1917 р. розпочнеться в Петербурзі видання великої щоденної газети „Луч“, на чолі якої мають стати: М. Бернацький, М. Горький, М. Славинський і проф. П. Виноградов. Це було незвичайно дивне сполучення імен. Кожний з цих письменників належав до іншої політичної формації і діяпазон був такий: від лівого с.-д. М. Горького до октябриста П. Виноградова. Нова газета, по відомостям преси, мала бути органом тої радикально-демократичної партії.

Невдовзі появилася в Москві Горький і здається, через М. Грушевського передав мені, що бажав би зі мною по-

бачитися та перебалакати в справі нової газети, до котрої хотів би запросити й мене. Заразом він бажав остаточно зясувати справу з виданням згаданої вище книжки, намітити авторів для окремих монографій, обрати редакцію і т. д. — взагалі приступити до практичного переведення справи.

Вирішили зібратися в мене на 2-ій Міщанській ч. 44 та разом усі питання й обговорити.

Так і зробили. не памятаю вже, якого числа, але було це незадовго до Різдвяних свят,—зібрався в мене увечері М. Горький, М. Грушевський, В. Вишниченко, А. Крижський, член редакції „Украинской Жизни“ О. Ф. Хруцький і здається, член редакції З. Т. Моргуліс. Нарада наша мала цілком приватний та інтимний характер — за шклянкою чаю, причому М. Горький докладно і незвичайно кольоритно розповів нам про свої погляди на саму суть справи, себто на те, як він собі уявляє загальний характер і особливости двох сусідніх і державно об'єднаних народів.

Я дуже шкодую, що не записав тоді, по свіжій пам'яті, оту промову—точнійше мовити, мистецьке оповідання М. Горького. Скажу лише, що воно всіх нас захопило, і ми з напруженою увагою його вислухали. Тут я можу показати хіба мертвий кістяк майстерньої, хоч і незвичайно простої, доповіді Горького.

Горький попередив, що він хотів би поділитися з нами своїми почуттями та думками в справі, котра його дуже цікавить, просто як людина, що багато на своєму шляху бачила, багато спостерігала і винесла з досвіду життя певні переконання.

—Для мене, сказав він,—не підлягає жадному, сумніву що душа народа, його характер, здібности, культура і весь життєвий лад і склад залежить від сонця. Так само, як усе живе, що ми бачимо на нашій землі. Я своїми ногами перейшов Росію в різних напрямках, добре знаю майже всі її краї і кутки від чорноморських степів безмежних до похмурих північних борів та тундр. Всюди я жив з народом та придивився до його, і для мене ясно, що душа Українця, яка росте й купається в яскравих і гарячих проміннях полудня, в і мусить бути не тільки іншою, але в багатьох випадках протилежною душі тих, що вирости й перебувають вік у сутінках та холоді північних лісів. Окрім того вона повинна бути багатшою, в ній мусить бути більше барв і більше

струк значиться й культура, яку ця душа творить, повинна бути кращою, різноманітнішою, гармонійнішою, сяяти радощами життя. Широта думки, жага волі, щастя, краси, потреба живої творчості мусять характеризувати і дійсно характеризують те, що дав і дав світові український народ. Я переконаний, що культура українського народу по суті своїй вище великоруської . . .

Ласкаве небо, яскраве сонце, запашний степ, повний звуків, тепле шумливе море, в якій небудь Херсонщині чи Катеринославщині і раптом Заволжа з безкраїми віковичними суворими борами, важкий сумерк, зимна мрака і десь глухо в глибині „бом! . . . бом! . . .“ Це скит роскольнічий, це одшельники, аскети, що зреклися всіх радощів світа і шукають правди в сухих папірцях стародрукованої книжки . . . палять себе на огнищах, закопують у землю, ратуючися від антихриста . . . Два цілком різні світи! Чи може бути в них однакова психіка, однакова мова, один світогляд, однаковий життєвий лад? Ясно, що ні! І етнограф і філолог і економіст і політик і релігійний дослідувач доведуть це нам з цілковитою наочністю . . .

З годину говорив Горький тихим розміреним голосом, освітлюючи питання з різних боків, малював живі образи, наводив приклади і скінчив тим, чим розпочав:

— Може все це, що я розповідав, не має само по собі особливої ціни, багато в моїх словах випадкового та суб'єктивного, але я переконаний, що в тут і зерно великої правди, яку ви, учені люде, фахівці, мусите розгорнути, виявити й зясувати.

Дискутувати не було про що. Ми подякували письменникові за цікаву й талановиту доповідь і перейшли до питань організаційних. Перше з них: хто має увійти в склад редакції наміченої книжки. Натурально всі в першу чергу звертаються до М. Горького, але він категорично відмовився, зазначивши, що вважає себе профаном, який може лише спочувати та матеріально допомогти справі. Довго присутні доводили, що в складі редакції він у кожному разі повинен бути, як ідейний ініціатор видання, і що добре було б, коли б те, що він доповів нам і що складає, так би мовити, основу окремих тем книжки, артистично психологічний підхід до них, увійшло в перший том її як вступна частина і підготувала його читачів до дальших викладів.

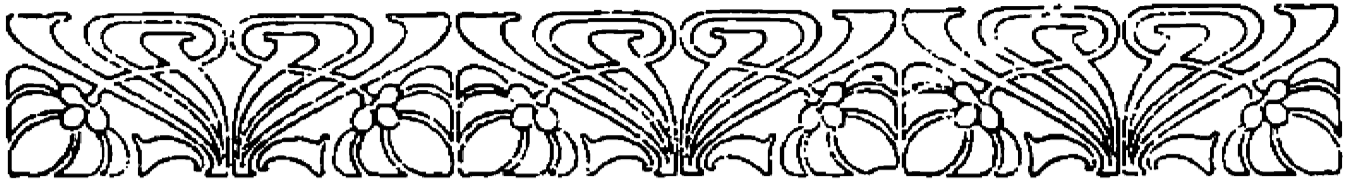
Врешті Горький погодився. Другим редактором просили бути М. Грушевського, який взяв на себе теж і освітлення теми під поглядом історичним. Главу, присвячену мові двох народів, мав скласти А. Кримський; дослід про мистецтво визнали бажаним доручити В. Щербаківському; про літературу — здається, С. Єфремову. Не памятаю вже, кому рішено було доручити етнографію (здається Х. Вовкові) і економіку; що ж торкається глави про релігійний світогляд Українців і Великоросіян, то було названо двох бажаних співробітників; нашого відомого письменника й діяча Ол. Лотоцького й московського історика С. П. Мелгунова, який безпосередно знайомився з нашими раціоналістичними сектами і дивився на справу так, що релігійні визнання Українців і Великоросів це цілком різні визнання, хоч і носять вони одну й ту саму назву „православія“.

Після розподілу відділів книжки між окремими співробітниками ця справа вважалася поки-що вичерпаною, і М. Горький звернувся до мене в справі мого переїзду до Петербургу для участі в газеті „Луч“; але це вже річ цілком інша і без порівняння менше цікава. Спинятися на ній не буду, зазначу лише, що від участі в „Лучі“ я ухилився. До попереднього ж викладу додам, що ледві приступлено було до організації запропонованого М. Горьким видання, як вибухнула революція і потрощила всі накреслені пляни, що потребували пильної, спокійної, систематичної праці від багатьох людей.

Не вийшла в світ цікава книжка, не вийшла теж і газета „Луч“, не склалася в дійсности й ота штучно придумана „радикально-демократична“ партія . . .

Ол. Саліковський.

З англійських споминів.

1. Англійський парламент.

Англию називають вітчиною конституції і назва ця зовсім оправдана, бо дала вона в дійсности Європі перші конституційні установи і перший парламент. Уже від року 1215, а саме від надання королем Іваном звісних Magna Charta Libertatum датується історія англійського парламентаризму. Тому й не дивно, що дізнається якогось неописаного вражіння, оглядаючи вперше величавий будинок, у готицьким стилі, положений над берегом Темси, що називається англійським „Houses of Parliament“. Здвигнений він у самому історичному центрі Лондону, бо добудований до старої Вестмінстерської Палати, яку построїли ще перші норманські королі в XI-тім століттю. Вражіння це можу порівняти хіба з тим, якого дізнавав я, станувши перший раз у Римі на давнім Forum Romanum.

По довшім вже побуті в Лондоні мав я нагоду бути декільки разів на засіданнях парламенту, а двічі на промові тодішнього прем'єра, знакого з імени цілому світові Льюйда Джоржа. Перед тим іще хотів я познайомитися ближше з англійськими парламентарними установами, що одначе показалося не такою легкою справою, хоча я сам з фаху юрист. Коли в інших державах конституційні приписи та регулямін парламенту звичайно можна помістити на яких 50 сторінках друку, то в Англії обіймає їх товста книга великої вісімки на 900 сторін. Приписи ці опираються головно на праві звичаєві, яке розвивалося від XIII-ого століття, і тому не є вони скодифіковані так, як бувають звичайно новіші закони. Я хочу подати тут тільки декільки загальних вражіннь та спостережень.

Президент палати послів, яка називається House of Commons (дословно Палата низша чи пак плебейська), нази-

вається по англійски Спікер (Speaker). Є це особа, що являється справжнім представником англійського парламентаризму, до якої усі без різниці партій, навіть крайно опозиційних відносяться з такою повагою і пошаною, як певно в ніякім іншому парламенті на цілому світі. Промовці не звертаються у своїх промовах до „Високої Палати“ чи там до „Панів Послів“, тільки до „Містер Спікер“. Найбільш опозиційні і найбільш імпульсивні послы на всяку увагу з боку Спікера—відповідають покiрно „Mr. Speaker, I bow to your ruling“ (Хилу голову перед Вашим запорядженням). З другого боку на Спікера вибирається людина, що так сказатиб виявляє та зєднєє в собі всі прикмети англо-саксонської раси, в першій мiрi незвичайний спокій і ще більшу холоднокровність. Треба бачити, з яким супокєм, серед найбурливіших інколи нарад, сидить він на своїм підвищенню, відділенім від салі балюстрадаю, в старосвіцькій шовковій перуці на голові, яка надає йому якийсь середневічний вигляд. Я сам був свідком такої малої — всеж таки характеристичної сцени. Промовцеві перебивав друий посол окликом „It is a lie“ (Це брехня). На це Спікер з цілим супокєм і холоднокровністю: „That word is not usualby used in this house“. (Це слово звичайно не буває уживане в цій палаті). Посол, що перебив „Mr. Speaker, I beg to withdraw“ (Прошу дозволити, що його відкличу).

Голосування в англійськiм парламенті відбувається двояким способом. Спікер заряджує його, питаючись, хто є за дотичним внесенням, на що послы, які є за тим внесенням, відповідають голосно „ay“ (так), опісля ті, що проти нього кажуть „no“ (ні). По силі окликів „так, ні“, оцінює Спікер, за чим була більшість, і проголошує вислід словами „The ays have it“ або „the noes have it“ („так“ або „ні“ мають більшість). Кожному послові прислугує одначе право зажадати голосування ще раз, яке відбувається тоді вже через так зване „division“ (розділення). Спікер запоряджує, що ті, що є „за“, ідуть на правий бік салі, а звідси переходять через двері коритаря (lobby), причім в дверях записують це два призначені до цього скриптори. А знову ті, що голосують проти, переходять на лівий бік. Цікавою являється установа, якої не бачив я в ніякім іншому парламенті, що коли посол хоче спростувати фактично якийсь уступ з промови другого посла, то може це вчинити зараз в середині промови тамтого і без дозволу Спі-

кера, одначе за згодою промовляючого посла. В тій цілі підноситься зі свого місця так, щоби промовець міг його побачити, а коли на це промовляючий посол дасть йому знак рукою і сяде на своїм місці, може вже забрати слово для короткого фактичного спростовання, після чого властивий промовець продовжує свою промову.

Міністром може бути член палати послів або льордів. Кождий одначе посол, який приймає уряд міністра, тратить тим самим посольський мандат і мусить його здобути на ново, піддаючися новому виборові (to seek reelection). А колиб не був вибраний на ново, перестає бути міністром а так само розуміється й послом. Ця установа являється зовсім справедливою і обоснованою тим, що виборці повинні дати свою згоду на те, щоби вибраний ними посол був міністром в правительстві даного напрямку. А втім, як в цілім англійським життю, так і в парламентарних звичаях бачимо багато консерватизму та формальностей, які держуться віками. От хочаб право сидіти з накритою головою на засіданню парламенту, яке в давніших віках мало бути символом незалежности послів від короля, а яким користуються ще й тепер деякі послы, накладають собі капелюхи на голову в салі засідань, щоби не зривати з традицією. Так само старинний звичай урочистого відкривання та закривання парламенту або проголошування королем санкції важніших законів. Король приїздить на це в повній параді з середновічною ескортою, а члени палати послів на візвання ідуть до палати льордів, щоби вислухати королівської промови.

2. З англійського судівництва.

Як старий юрист, обзнайомлений з законодавством кількох континентальних держав, думав я, що зможу досить швидко пізнати головні різниці, якими звичайно різняться поміж собою законодавства поодиноких європейських держав. Одначе з англійським крим та цивільним законом мається такаж справа, як і з конституційними законами. Вони рівнож не скодифіковані, а опираються або на праві звичаєвім або на різних давніх королівських декретах, а вкінці й на нових уже законах. Коли я вперве пішов послухати в Лондоні розправи перед цивільним трибуналом побачив зі здивованням, як адвокати, які заступали сторін поприносили зі собою різні товсті книги і

звідти відчитували правні постанови з часів різних давніх англійських королів — Ришардів, Генриків і т. д., які очевидно вчасти ще й досі задержали свою силу, вчасти лише позмінювані пізнішими законами. Новішого однак, одноцільно скодифікованого закона нема. Особливо велика різноманітність що до земельної власности, а саме крім права необмеженої власности є право довголітньої, звичайно 99 літньої аренди як позісталість давнього фєвдальною ладу з ріжними відмінами особливо що до посіlostей сільських та міських. Так само нема й одного скодифікованого закона карного. І тому адвокати мають чимало клопоту з вишукуванням відповідних приписів, що відносяться до даної справи. Може саме тому адвокати в Англії діляться на дві категорії, barrister і solicitor. Перший виступає перед трибуналом цивільних, чи то боронить перед судом карним, ставить внесення, виголошує промови (plaidouer); другий приймає справи від клієнтів, збирає і приготовляє цілий фактичний, а також і правний матеріал і допомагає тільки барістерові при розправі. Барістерові не вільно навіть самому прийняти просто від клієнта не то гонбразу, але навіть і самої справи. Робить це солісітор, який має свою осібну канцелярію та буває часто навіть ліпшим практичним правником, чим барістер. Льюїс Джордж, заки розпочав свою політичну карієру, був також солісітором.

Судейського стану в тім значінню, як в інших краях, себто, що молоді правники вступають до судейської служби і опісля стають суддями, — в Англії нема. Суддями стають тут старші визначні адвокати, які через свою довголітню практику набули вже такого досвіду та знання права, що не легко їх перехитрити й найзручнішому адвокатові. Побирають вони платні такі високі, як в інших краях міністри, і тому є зовсім незалежні. Також нема установи державних прокурорів. До кожної карної справи призначається заступником корони, себто прокурором (public prosecutor), якийсь із старших адвокатів, що мають титул King's Counsel (K. C.). Кошти платить йому державна скарбниця та стягає їх собі від обвинуваченого, як що він буде засуджений; колиж буде виправданій, то державна скарбниця платить не тільки ці кошти, але повертає також кошти оборони обвинуваченого. А кошти великого процесу в Англії — чи то цивільного, чи карного — взагалі дуже високі —

доходять дуже часто до суми кількох або кільканацятьох, а то й більше тисяч фунтів стерлінгів.

Розправи судові відбуваються також по давній традиції та з давньою формалістикою. Судді й адвокати в тогах та перуках (ті що мають титул К. С., носять шовкові перуки); свідок, який має бути переслуханий, входить на підвищену катедру (witness box) і звідти по заприсяженню складає зізнання. — І тут знову стрінув я в карнім поступуванні постанову, якої не знаю в ніяких інших карних законодавствах, а саме, що обвинувачений — навіть за найтяжший злочин, за який загрожує йому кара смерти, має право зголоситися до зізнавання як свідок в своїй справі, пійти до witness - box і звідти по заприсяженню скласти зізнання. — Розуміється, що це залежить від свобідної оцінки присяжених суддів, чи повірять його зізнанням, тим більше, що заступники обвинувачення та пошкодованих мають право т. зв. cross-examination, себто ставлення перехрестних питань, з якого уміють знаменито користати та виказати кожную найменшу суперечність в зізнаннях. Крім цього обвинувачений, що зголосився сам на свідка, тратить право промявляти до суду послідній, значить в кінцевих промовах — послідне слово прислугує тоді не йому чи його оборонцеві але заступникові обвинувачення. Всеж таки в деяких сумнівних і неясних випадках мають обвинувачені можливість ясними та певними зізнаннями, що мають вже деяку доказову силу, бо зложені як свідоцтво під присягою—доказати своєю невинність.

Адвокатський стан має свою організацію, що сягає дуже давних часів, бо ще XIII-ого століття. Слухачі права, які хотять стати барістерами, мають крім шести семестрів викладів та приписаних іспитів виказатись також тим, що в кождім семестрі зіли найменше 12 обідів в адвокатській палаті спільно з адвокатським збором. Я мав нагоду бути запрошеним на такий обід, який відбувається два рази в тиждень в старинній салі, що належить до адвокатської організації від часів королеви Єлисавети. Бере в нім участь Виділ Адвокатської Палати, до якого належить „honoris causa“ наслідник престола (Prince of Wales), котрий бодай раз у рік являється на такий обіді, та означене чясло адвокатів і кандидатів після означної черги. Адвокати являються в тогах та перуках, гості у фраках. Обід розпочинається і кінчиться голосною молитвою, триває менше-більше 3 години (від 7 до 10 год. веч.)

і має поважний перебіг, хоча нема ніяких промов ані тостів, тільки звичайна товариська балачка.

3. Дещо про пресу та політику.

Англійська преса, принаймні на мою думку, стоїть на першому місці в Європі. — І це під різними оглядами. Перш усього, вона назагал, з малими хіба виїмками, непродажна, чого на жаль не можна сказати про кождо иншу європейську пресу. Вона поважна і так званих брукових або револьверових органів, в Англії нема майже зовсім. А вкінці, що найважнійше, вона що до більшости газет, які виходять в Англії, поставлена фінансово та з точки погляду підприємства так високо, що газети досягають мільонів, а то й більше примірників денно та мають можливість мати своїх кореспондентів в усіх пяти частях світа, збирати першорядні інформації, подавати цінні фахові статті з кождої галузи людського знання та взагалі давати кождому читачеві те, чого він собі бажає. — Що до політичних партій а разом з цим політичних напрямків преси, то їх в порівнянні до инших країв в Англії небагато. На протязі цілого посліднього століття верховодили тут дві головні партії, приходячи раз одна—то знову друга до керми, а саме: консервативна (Tory) й ліберальна (Whig). Партія робітнича (Labour Party) щойно від недавна почала відогравати ролю поважнішого чинника в політиці і тільки в послідніх роках стала в своїй більшости на соціалістичній платформі. З консервативних органів найважнійші: Times, Daily Mail (так звана преса лорда Норткліфа), Daily Telegraph, Morning Post, Daily Express. З ліберальних Daily News, Westminster Gazette, Manchester Guardian, Daily Chronicle (орган Льюїда Джорджа), найвизначнійший соціалістичний щоденник — Daily Herald. Знаменито редагованими являються також політично-супільні тижневики, а то: консервативний „Spectator“, ліберальний „Nation“ і радикально-соціалістичний „New Statesman“.

Без огляду одначе на ріжні соціальні переконання та партійну приналежність мають усі Англіїці деякий вроджений консерватизм. Вони держаться своїх традицій, не люблять іновацій, особливо принесених з чужини — та вважають все, що англійське, за найліпше. — В тім дусі веде на і преса, як і взагалі ціла англійська політика, і з тим числяться навіть найбільше радикальні й ліві газети. Як Альманах „Дяіпро“ 8.

зразок цього наведу ось який приклад: в р. 1920 виїхав був видавець прихильного до большевиків соціалістичного щоденника „Дейлі Геральд“ Ленсбері до Росії. Перша бездротна телеграма, яку прислав він з Москви до своєї газети, була такого змісту: „Тут усе в порядку, церкви повідчиняні, богослуження в них відправляються без перешкоди.“ Виконання релігійного культу навіть у тих англійських робітників, що признаються до соціалізму, а то й большевізму, має по традиції своє значіння і тому Ленсбері телеграфував їм перш усього, що большевики не ставлять йому ніякої перепони.

Декільки слів хочеться ще згадати про англійських політичних мужів, яких мав я нагоду пізнати. Англійці се народ купців, тверезий та практичний, про якого склали приповідку, що коли говорить про Христа, думає про бавовну, що має бути рівночасно і натяком на їхню ніби то удавану християнську праведність чи там пак гіпокризію. Що до мене бодай, то я зовсім не набрав переконання про цю англійську гіпокризію, навпаки, не вважаючи на цілу їхню здержаність та практичність, бачив багато широти й отвертости, та щиро людського почування. — Отже ця англійська практичність проявляється в політичному життю передовсім у тім, що не кожний уважає себе тут конечно за покликаного бути політиком, ба навіть державним мужем, як це бачимо в багатьох інших європейських краях з демократичним устроєм. Англійці держаться засади, висказаної в нашій приповідці: „Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся!“ — і полишають ведення політики тим небагатьом одиницям, які мають до сього і правдивий хист і дійсну охоту, та наділяють своїх політичних мужів довірям на довгі літа. Тому в Англії так рідко змінюються міністерства, а лишаються при кермі часто протягом кільканацятьох або й більше років. З другого боку, не зважаючи на англійський консерватизм та розмірно чисельну й багату аристократію, що має все ще свої впливи й значіння, люди справді здібні з найбіднішої навіть класи чи верстви населення мають всяку можливість дійти до найвищих політичних становищ. Прикладом цього Льюїс Джордж, що походить з бідної міщанської сім'ї та був за молодих літ соліситором (адвокатом) на провінції. Теперішній віцекороль Індії лорд Редінг походить з бідної жидівської сім'ї (родинне назвисько його було Ісаакс), з ад-

воката був іменований суддею, опісля найвищим суддею-льордом, а перед трьома роками віцекоролем Індії.

Безперечно, що одним з найздібніших та найзручнійших політиків у цілій Європі в часі великої війни, а опісля в іще складніших часах ліквідації цієї війни, показався Льюїс Джордж. Я мав нагоду чути його промови в парламенті та на політичному банкеті. Обіди з політичними промовами—це одна з найбільше принятих та улюблених в Англії форм політичних сходин. Ряд промов починає при десерті голова зібрання (chairman) тостом в честь короля, який придумано також на дуже практичний, англійський спосіб, бо зложений цей тост тільки з одного слова „The king“ (король), присутні встають з місць, підносять вгору склянки і формальність полагоджена. Льюїс Джордж оратор дійсно незвичайний, що потрапить причарувати своїх слухачів не тільки талантом своєї вимови, але ще більше своїм гумором, легкою англійською іронією та дотепними порівняннями, якими надає найповажнійшій політичній дебаті свіжості та гумору. Я був в парламенті на його промові про большевиків, яку досить часто перебивали різними окликами соціялісти. Варто було справді чути, з якою готовістю відбивав він з місця кожний їх оклик чи увагу серед оплесків, а інколи загальної веселости цілого перляменту. Цей спосіб промовлювання, пронизаний дотепом та іронією, а навіть рухи та жестикуляція його пригадувала мені дуже бл. п. Евгена Олесницького, що був безперечно найкращим українським оратором. Також мав я нагоду пізнати льорда Роберта Сесіля, який тепер засідає як міністр в кабінеті Больдвіна. Не тільки в Англії, але вже й в цілому культурному світі називають його „апостолом ліги народів“. І справді цю назву заслужив собі вповні. — Ціле своє життя, цілу діяльність посвятив та посвячує великій ідеї збратання народів, злучення їх усіх в одну спільноту—один Союз, який на завсігди виключивби можливість війни в майбутньому.

Яко делегат Англії до Ліги Націй, присвячує їй відпочатку основання цілу свою працю та свої визначні здібности, шойно недавно відбував велику поїздку по Америці для пропагування там цієї ідеї, найважнішою одначе заслугою його є засновання в Лондоні великого товариства „League of Nations Union“ (Союз Ліги Націй), яке розвивав незвичайно живу діяльність в поширюванні ідеї Ліги Народів. Това-

риство це має особні підкомітети для кожної майже нації в світі. За побуту української делегації в Лондоні приступили також до нього й ми та одержали свій український підкомітет, якого я був головою. В липні 1921 р. уладив лорд Сесіль яко президент Товариства величезний мітинг у Гайд-парку під голим небом, на який явилось яких кількасот тисяч учасників, до котрих рівночасно, з 12 трибун промовляли визначені промовці. Я мав ще те щастя, а було це вже на кілька днів перед моїм виїздом з Лондону, промовляти там також іменем українського народу (по українськи та англійськи). Згадавши про наші змагання й цілі, що вяжуться саме з ідеалом Ліги Народів, зазначив я між иншим, що наше Кирило-Методіївське брацтво ще перед 80 роками, хоча може не в зовсім ясній формі, всеж таки вже було виставило першу ідею збратання народів.

Я. Одесницький.

Як ми мандрували.

(Евакуаційні нариси).

Було мені перебути цілу евакуацію українського державного центру, починаючи з 27 січня 1919 р., коли уряд опустив столицю Київ, і до самого сумної пам'яті Тарнова. Під наголовком: „Як ми мандрували“ записав я все, чому був свідком і учасником. Перший цикл моїх споминів надруковано в чч. 29, 31 і 33 „Нашого Шляху“ в лютому 1920 р. в Кам'янці на Поділлі і в ч. 6 т. I. „Волі“ за рік 1921. Спогади ті обняли цілий період евакуації з Київа до повторного відїзду української влади з Кам'янця на Поділлі, що сталося 16 листопада 1919. р.

Отже в ніч на 17 листопада того року з Кам'янця відїхали останні поїзди з урядом прем'єр-міністра Мазепи, а вже вдень 17 листопада в Кам'янець входило польське військо; в той день надав великий сніг з вітром, але військо було чудесно екіпіровано: в теплих кожухах, з великим обозом, величезними фургонами і добрими кіньми. Видно було, що військо уряджене дуже добре, що рука могутніх союзників то зробила. Особливо вражала різниця в порівнянні з нашим військом на пів голим, без гармат, без знаряддя, без куль, що однак героїчно билось до останніх сил.

Прихід Поляків перевернув усе життя Кам'янця: заборонено виходити після 8-ої години увечері, почалася конскрипція і майже вся адміністраційна влада перейшла до рук польських. Український уряд, відїзджаючи, полишив у ролі головноуповажененого міністра ісповідань проф. І. Огієнка, доручив йому боронити українські інтереси і піклуватись

урядниками, яких у Кам'янці залишилося дуже багато. Подорож уряду представлялася непевною, ризиковною, і уряд сам не хотів брати з собою великої кількості зайвих людей.

Почали упливати одноманітні дні кам'янецького сидіння, без надій, без найменшого проміння, під пануванням чужої влади, що все хотіла переробити на свій лад. Як виявилось, війська, що увійшли до Кам'янця, належали до 7 дивізії генерала Крайовського, штаб якого ще довгий час по тім перебував у Чорткові. На чолі тих військових частин стояв майор Борута-Спехович, що дуже енергійно взявся за реквізицію і вивіз до Польщі силу кам'янецького майна; він був як би спеціалістом у розшукуванні запасів і вивозу їх; потім ми переконалися, що Поляки мали строго поділені ролі: оттакий Борута-Спехович їздив разом з передовими частинами військ і, користаючи з попереднього досвіду, відшукував і реквізував майно; потім з набутим досвідом їхав далі за наступаючими військами, а в місто входив уже штаб більшої частини і організував військову владу, а за кілька часу йшла вже цивільна влада в особі старости. За часів військової влади вся сила фактично купчилася в руках старшини 7-ої дивізії поручника Герасимовича, що був правою рукою ген. Крайовського і керував як організацією влади, так і напрямком політики.

Треба признати, що Поляки заняли зичливу позицію до Українців і хоч гніт чужої влади сильно відчувався, але на Українцях се відбивалося менше як на Росіянах. Можна думати, що тут відіграв певну роль головноуповажнений проф. Огієнко, що зумів завязати з генералом Крайовським особисті добрі стосунки, тримався з гідністю і, як тільки міг, боронив українські інтереси.

В той час повстала в Кам'янці Національна Рада, куди входили представники суспільних організацій і політичних партій з виїмком с.-д. Перед тим у Кам'янці існував Національно-Державний Союз, але без с.-д. і с.-р. Національна Рада фактично організувалася, щоб притягти с.-р., що категорично не бажали увійти в Союз, вважаючи його за реакційний. Таким робом у Національну Раду увійшли тіж самі чинники, що були і в Союзі, та ще с.-р. із знаним Всеволодом Голубовичем на чолі. Властиво жадної політики тоді не можна було провадити і праця Національної Ради обмежувалася інформаціями та боротьбою з проф. Огієнком, вимагаючи, щоб він ра-

хувався і корився волі громадській.

Отже камянецьке сидіння належить до найсумніших і найнудніших часів. Тільки зрідка щось траплялось, що трохи розважало громадянство. Один час всіх схвилював випадок з проф. Огієнком, що міг скінчитися трагічно: він їхав автом через міст і в наслідок помилки шофера авто звернуло на бік, зламало залізний паркан і тільки задніми колесами затрималося на мості. Росіяне з сього powodu злісно жартували: „Огієнко, мов, нові шляхи прокладає для Директорії“.

Цікавіше життя почалося з кінця січня 1920 р., коли стали доходити до нас реальніші чутки з Варшави що до переговорів Головного Отамана Петлюри і варшавського посла А. Лівницького з Поляками. Незабаром приїхав до Камянця А. Лівницький і підтвердив ці чутки. Було закликано до праці частину урядників, що сиділи без діла в Камянці. Почалися так звані вдовиченківські формування. Вдовиченко, енергійний український генерал, герой взяття Камянця, одержав доручення формувати українські загони, щоб битися спільно з Поляками проти большевиків. Формування пішли добре і не один раз рятували ситуацію під Новою Ушицею, героїськи затримуючи большевиків в той час, як Поляки поспішно відступали. З приводу тих формувань в українському громадянстві повстало два табори: один—менший—різко висловлювався проти акції Вдовиченка, але більшість громадянства стояла цілком за ту акцію.

Несподівано в Камянці появилася прем'єр-міністр Мазепа, що перебував в загоні ген. Омеляновича-Павленка в заплілю большевиків. Він привіз інформації, але не дуже то втішні, про стан того загону; головне, бракувало набоїв і взагалі амуніції. П. Мазепа пробув в Камянці короткий час і знову поїхав до ген. Омеляновича-Павленка. Підчас його побуту приїхав з Варшави його заступник посол А. Лівницький і в Камянці відбулися засідання Ради Міністрів. Тодіж прибув до Камянця генеральний комісар Волині Мінкевич і запросив, але не у ввічливій формі, на нараду п. Мазепу; той образився і не пішов. У відповідь на це, з наказу комісара Мінкевича, заарештовано на якийсь час пп. Мазепу і Лівницького, а проф. Огієнка інтерновано в будинку Університета. Одначе було видно, що комісар Мінкевич пересадив у своїм вчинку і поспішив сам знести арешт, що тривав

кілька годин. Оповідали, що Мінкевич взагалі не зносив Українців, бо йому замордували родину повстанці, яких він уважав за Українців. Фактом найбільшого значіння за час сидіння в Кам'янці був безперечно приїзд варшавського посла А. Лівницького з умовами, на яких проектувалося скласти союз з Поляками. А. Лівницький, не бажаючи очевидно брати на себе цілої відповідальності за цей акт, предложив умови союзу в Національній Раді.

Ті умови обговорювалися цілий день і вкінці запала резолюція, того змісту що як ні тяжкі умови союзу, але иншого виходу нема і їх треба прийняти. Була дана директива п. Лівницькому домагатися, оскільки можливо, поліпшення умов, різні партії зробили деякі застереження, щож до с. - р., то вони виступили з Національної Ради з цього приводу.

З тим міністр А. Лівницький і поїхав до Варшави, а 22 квітня 1920 р. підписано польсько - українську угоду і знову боротьба за українську державність набрала актуальної форми. Почалась інтензивна організація української армії. В кінці квітня приїхав до Кам'янця Головний Отаман Петлюра і 30 квітня виголосив в університетській салі велику промову з приводу польсько-української угоди. В той раз я вперше чув п. Петлюру, як промовця; говорить він гладко, льогічно, але без модуляцій в голосі, без того піднесення, що буває в ораторів з Божої ласки. Зовсім мені не сподобалось, коли п. Петлюра, виправдуючи новий союз, навів відомий анекдот (Тату, тату! — Що? — Чорт лізе! -- Нехай лізе, аби не Москаль). Се виглядало несерйозно і не могло бути дуже переконуючим аргументом на користь угоди.

В той час польські війська вже рушили на большевиків і заняли при допомозі Українців Винницю і Київ. Большевики ніби не давали опору, поспішно тікаючи на лівий беріг Дніпра.

В перших днях травня наші міністерства, наново сформовані, поїхали до Винниці і там розташувались; Головний Отаман також переїхав до Винниці.

13 травня тудиж виїхав міністр Лівницький, що тоді, з огляду на відсутність п. Мазепи, виконував обовязки прем'єра. Польська влада дала йому екстрений поїзд і спеціального звязкового офіцера; в Гречанах п. Лівницького зустріла почесна варта і була сервірована вечерею. Се я пишу, щоб

підкреслити різницю, яка зайшла, коли тільки прем'єр — міністр вїхав на свою територію в Жмеринці; тут уже скінчилися його почеси і ніхто не звертав на нього уваги. До Жмеринки від Камянця йшла вузька колія і Поляки довели п. Лівницького до самого кінця. З Жмеринки до Винниці йшла вже широка колія, а влада була переважно українська; в Жмеринці дали п. Лівницькому брудний вагон третьої класи, за кілька годин поїзд прибув до Винниці. Тут, де вже була цілком своя влада, — прем'єр — міністра ніхто не зустрів; довелося післати спеціального посланця, щоб закликати коменданта; за годину нарешті з'явився комендант; на прозьбу прем'єр — міністра приготувати візника, комендант заявив, що він того не може зробити, бо нема візників; довелося п. Лівницькому в межах своєї території іти пішки великий шмат дороги до центра Винниці. В той же день приїхали з Києва представники Громадського Комітету і почалося формування нового кабінету.

Яко представники з Києва приїхали пп. А. Ніковський і В. Садовський. Їх я випадково зустрів на дворці: обидва виглядали страшенно схудлими, в убогому вбранню з якимись демократичними торбами. За пару днів одначе це змінилося: п. Ніковський став міністром закордонних справ і хоч не дуже то виглядав на міністра, проте мав вигляд уже цілком буржуазний. Пізніше подібна метаморфоза сталася й з п. Садовським.

В Винниці я перебував кілька днів і поїхав до Києва, де під більшовиками лишилася моя родина. Вже підїждючи до Києва мене вразила відсутність Кадетського гаю — чудового, великого ліса: населення вирувало його на дрова. При мені одна пані плакала, побачивши це знищення, гіркими сльозами.

Цілий Київ також справив на мене тяжке враження: на вулицях попадаються рідкі перехожі, зі схудлими, виснаженими обличчями, ні візників, ні трамвая, склепи здебільшого зачинені; нема будинка на розі Фундукліївської і Хрещатика, на його місці самі руїни з мурів. Всі страшенно скаржилися на голод, який був за панування більшовиків. Особливо вразило мене оповідання одної пані, як можна економно визискати шматок сала: спершу на ньому вариться борщ або куліш; потім той шматочок кладеться в гречану кашу й знову дає товщ, але се не кінець: те сало вибираєть-

ся з каші й на другий день робиться з нього кілька тартинок.

Приходіві Поляків Кияне були раді, але не вірили, що большевики пішли на довший час; цілий день з лівого берега доносився гуркіт гармат. літали большевицькі аеропляни; взагалі настрої був неспокійний. В службових справах я мусів вернути до Винниці 29 травня і з того часу мені вже не довелося бачити нещасливого улюбленого Київа.

У Винниці, а почасти і в Київі в тім часі формувався кабінет міністрів. Увійшли переважно представники Громадського Комітету, члени партії соціалістів - федералістів. На чолі став с. - ф. Вячеслав Прокопович, його заступником лишився п. Лівницький, міністром внутрішніх справ став с. - ф. Саліковський, закордонних справ с. - ф. Ніковський.

Думалося, що розпочнеться організаційна праця, але на жаль так не сталося.

8 червня 1920 р. коло 2-гої години в місті счинилася метушня. Почали швидко їздити авта. поспішним кроком ходили військові і для нас, старих ветеранів від евакуації, стало ясно, що на фронті зле. Ми вже ніколи в таких випадках не милилися. Справді ввечері прийшов наказ евакуватися. Евакуація провадилася надзвичайно спішно і вже над вечір 9 червня ми виїхали з Винниці і того дня приїхали до Жмеринки. І знову, як рік тому назад, стали ми в Жмеринці на залізничім торі і ніхто не знав, куди їхати: чи на Могилів чи на Камянець, чи на Підволочиська. А втім усі ще сподівалися, що Поляки припинять наступ большевиків, але 15 червня остаточно виявилось, що ця надія нас завела і того дня ми виїхали на Проскурів. Тут у дуже тяжких умовах, не вилазючи з вагонів, просиділи урядовці до 20 червня, коли рушили до Камянця, куди прибули 21 червня, в третій раз ратуючися в ньому від большевиків. Тяжко і соромно нам було дивитись у вічі Каменчанам: стільки вже разів їх турбували і стільки разів вони покладали на нас надії.

В Камянці перебули ми до 9 липня. За цей час большевики уперто провадили наступ, а Поляки відступали евакуючися в першу чергу перед Українцями і то дуже поспішно, і забираючи всі перевозові засоби. 7 липня й наша влада почала організувати евакуацію. Головноуповажненим по евакуації, або як жартівливо називали, евакуаційним диктатором був призначений п. Євген Архипенко. Скликано таємну нараду, на якій був прийнятий напрям евакуації.

З огляду на близькість большевиків напрям сей тримано в строгій таємниці. Мій добрий знайомий Архипенко, коли я запитався у нього, зробив таємний вигляд, що, мовляв, знає, але не може сказати. Але як завжди бувало з нашими „таємницями“, так було й тепер. Тільки що я вернув додому, а мешкав я у Жидів, як мені Жид сказав, що ми їдемо на Мельницю. Так воно й було!

Виїхали ми з Камянця на підводах в ніч на 10 липня, щоб сховати від большевиків свій відїзд. Цього ми навчилися в Поляків, що завжди евакуювалися вночі, бо ми до того часу відїздили серед білого дня і при тому по кілька годин стояли на двірці. Як нас не зловили большевики, один Бог знав! Я таки думаю, що большевики не зробили цього саме через нашу простоту, бо їм і в голову не могла впасти думка, що ми будемо виїздити вдень і відомими шляхами: вони вважали нас за мудрійших і чекали на обїздних шляхах.

• Була у нас іще така прикмета, що як іде евакуація, то обовязково повинна бути негода. Але на щастя цим разом була місячна ніч і їхати було дуже добре.

По дорозі, коли наша валка спинилася, раптом в світлі повного місяця проїхав візок, а на ньому сидів пан з розкритим парасолем, хоч на дощ і не заносилося. І вже така риса українська: якеб ні було грізне становище, а ми все жартуємо. Так і тоді, всі почали сміятись на курйозний вигляд і се нас трохи розважило. 11 липня приїхали ми до залізничної стації Іване Пусте і звідси залізницею переїхавши через Чортків 12 липня приїхали до Станиславова. Тут ми мусіли жити у вагонах, бо ніхто не знав, коли виїдемо. Умови були страшні: в вагонах було набито по 30-40 осіб, не було місця, щоб спати, а до того страшна спека. Найбільше енергійні йшли на цілий день на річку Бистрицю, але більшість боялася, щоб поїзд без них не рушив і трималася коло вагонів. В ніч на 15 липня несподівано, проти нашої волі, польська влада всіх нас вивела в напрямку на Стрий. Як потім виявилось, польська влада дуже боялася, щоби ми не увійшли в зносини з Наддністрянцями і разом з ними не виступили проти Поляків.

19 липня Поляки привезли нас до Тарнова і тут розташували. Про тарнівське життя нема чого писати: воно менше-більше відоме. В той час большевики невпинно йшли

на Польщу і вже були під Варшавою і Львовом. Одначе сталося те, що Поляки називають „*ciud Wisły*“, і більшовики розпочали гвалтовний відворот.

Ще раз нам усміхнулася доля, ще раз ми поїхали в листопаді 1920 — вже в четверте — до Кам'янця, але більшовики тимчасом заключили перемир'я з Поляками і з вільними руками кинулися на нас.

Знову невдачі під Новою Ушицею, знову сила втікачів, і 14 листопада 1920 р. Кам'янець бачив нашу четверту втечу: раптовну й неплянову. Головний Отаман і міністри виїхали до Волочиськ, але тут не довго простояли. За якийсь тиждень більшовики наблизилися й примусили наше військо перейти на територію Польщі, де його обеззброєно й інтерновано.

За пару днів перед тим я виїхав з Волочиськ, бажаючи дістатись до Тарнова. Треба було переїхати через Збруч, а казали, що Поляки нікого не будуть пускати. Мені пощастило: я був разом з управителем горальні, який віз на той бік Збруча два відра спирту в подарунок владі і се було краще всякої перепустки. Застава на переїзді через Збруч зустріла нас радісно і зараз же, не питаючися мене, хто я і що, дозволила переїхати Збруч і вїхати до Підволочиськ. Була тоді темна ніч і падав дощ. Сумно й тяжко було на душі, покидаючи втретє рідну землю. А тут ще така ріжниця: гарний двірець в Підволочиськах, електрика, порядок, а на торі стоїть освітлений поїзд. І це все після шаленої втечі з Кам'янця, зараз після переїзду в глуху ніч, під дощем, Збруча. Аж плакати хотілось. . . .

* * *

Кажуть, що спомини треба писати для історії. Не думаю, щоб мої записки були корисні для неї. Писав же я їх тому, що мені було приємно писати, бо, не зважаючи на наші постійні нещастя, все ж таки ми жили під українським прапором, хоч і на клаптику землі, а все ж таки ми були у себе дома, на Великій Україні і мріяли про поворот до золотоговерхого Київа й до улюбленого Дніпра. —

В. Завадський.

З М І С Т

АЛЬМАНАХА „НА ВИГНАННЮ”

1. М. Вороний — Краса життя.	3.
2. Б. Гомзин — Товаришам по недолі.	4.
3. В. Дорошенко — Звязки і зносини
Наддніпрянських Українців із Наддні-
стрианськими та участь їх у культурнім
і громадським життю Галичини.	5.
4. Д. Дорошенко — Як Українці Над-
дніпрянські помагали своїм Наддністриан-
ським братам у часі Галицької Руїни
1914-1916 років.	23
5. П. Стах — В. Дорошенкові.	40
6. Ів. Липа — Розвідка. Оповідь.	42
7. М. Левицький — Також емігранти.	57
8. М. Черемшина — Козак	64
9. Дм. Донцов — Єдиний фронт	71
10. А. Маршинський — Поїздка в Гали-
чину в 1889 році (зі споминів)	82
11. Ол. Саліковський — Про одну нена-
писану книжку	102
12. Я. Олесницький — З англійських споми-
нів	108
13. В. Завадський — Як ми мандрували.	117

РЕДАКЦІЯ І АДМІНІСТРАЦІЯ

„АЛЬМАНАХА”

Львів, ул. Руська ч. 3. III. пов.
Тов. Допомоги Емігрантам з З. України.

1986